1

साहित्यरत्नाकर

श्रीमते रामानुजाय नमः आलिंग्य गाढमुदरं पितुरर्द्धजानेः संगत्वर्त्यैवतुवालगजाननो नः
पंकुंभयोगिरिसुताकुचयार्ग्धभाजौ स्तन्यं पिपासति गुहः स्मितिराननाब्जैः ॥१॥ येनाविरुद्धातुस
रसप्रिया भास्वरा भासुरा हारासारनिरासकारि मधुरव्याहारिणी हारिणी मुक्तामुखमणावाब
स्मितलवश्रीसा धुना साधुना । नाब्जस्य ननु निजेन निर्जितवती भारती भारती ॥२॥ नमः स्तमः
कर्दमदुर्दमां वृषिप्रनष्टचक्षुः खिलजनसंततिं प्रसार्यमाणौ पदद्वीपरश्मि जगत्त्रयीमु
दरंते विवस्वते ॥३॥ नित्यं रसार्द्रहृदयं घनसंपृक्तं दत्ता पूर्णविरहदारुणपावकस्य धू
तधूमकान्तिकामुपकंठमूर्तं त्वं वडके लेन वहतमहसेन मोस्तु ॥४॥ त्वद्भित्त्वेव तसितारद्वार
वलयेतस्याः प्रियंसादरं विभ्रमपरमणिपरंच नपनेनाभोवमदृतेन अस्खगलनामिरोमलति
कामित्राणि पंचाप्रधान्या च्छित्र्यन्नूकरपंकजैरवलनः कपिनामहा कान्दुकः ॥५॥ अनंतेन
मत्यनतविशुद्धविग्रहं महस्थितं दनदमपंनिरामयं अभूपवेदांतविचित्यवैभवं प्रभस्त्वेन
स्निग्धविभास्वतः ॥६॥ तदेव्यपं ज्योतिरनाघविघ्नौकनेरजः सत्वतमागुणात्फपाघजापातंत्रपतिपार्वती

सुं

गमा

इत्यवान्तिगमानामत्संवदपानमकोपि दवनाव्ध खं ६ १६ धूमोपदीववृत्तरघुकृतानिकेतोपैर्लना
सा० २ ८ गलतापहैरेकपर्दंगंगामनापरिगानैर्दधिरेनस्मिकानूनं जगवलितनाः शासिवुध्वसा
२ मां १७ पः तसवारविहितेवरदात्पवृत्तात्तव्रासादमंत्रस्तुपुरध्मारंगोर्महिमात् नासमप्तादरमगान्ति
नवेशज्ञानानीविष्ठेदगुन्यावमिलाखिलधात्स्ववां १८ विपिवदगुवितकेमारेव्यसुधीः संस्फूरधर्मा
पर्वते जनपांवभूव तनयात्राधपरोशमारव्यातू १९ वदगमपदत्रारंजामजपाकमारोहरगवरोह विषमक्र पद४
मात्रमसुरवावधनाध्वनिवरिक्रमरोचक्रावर्त्मभिधयाछिद्रंपाचचारवहुशः द्वितोद्विजस्थेन
२ नारायणाः २० जिलाम्नारावधानिप्रमुखवस्तुसमहोगवेदे द चनागोध्यांनाराय्याप्र्तः सदासिवुधजेने
:श्लाघ्यमानोवदनसंतहमभूपादनमतस्यशिविकाचामरक्षत्रपूर्वगिर्वाखर्वविधानीव्वरशरम
घटगंडभेरंडचिह्न २१ तस्यात्तुजपर्वतनाथसूरोरसादेशेवणमपार्हेम्वाप्यकात्मलीनापितमभिदिन
नंबहूतनीजन्मकृतांमुनीना २२ एकं कोपिसुदर्शनंभ्रमकरंपाणौनलाटेदधो कश्चित्कामवि
घातकंपदतलेकाश्चिच्छिवदीतिसकोनिःपोषयम्भंजिकांशिवकरीकामप्रदांपर्वताधीशात्पूर्वः स २
मदर्शिपदूष्मनदायकर्तृत्वंनिमक्तु २३ वागिमत्वसुतपाजविम्नुसुजनेभिद्यार्यावेषालानोस्मिनू

पतिप्रपंचरूपाणि मुदः प्रपद्यते ७ तैर्दैवमात्मन्यखिलं चराचरं निधाय नारायणनामकं महः फ
णीद्रपर्यंक तले पयोनिधौ चिरं परं मे निजयोगनिद्रया ८ ततः स्वनाभिसरसः समुद्भवो सरोरुहं च
स्वस्य समस्तमेव रचितं च यद्दिदृक्षया [illegible] चिरं व्यलोपत ९ ततस्ततः [illegible]
[illegible] जगत्रयं [illegible] समाधिसंपन्नमनो मनागभूत १० तस्मात्समा
धिसंचिवान्मनसस्तदीयात्पुत्रा मरीचिपुलहप्रमुखाः प्रभूताः तत्पुत्रपौत्रतनयप्रपरंपराभिः [illegible]
[illegible] ११ तेष्वंगिरो मुनिवरादुदपद्यत [illegible] गिरीईरितो मुनीद्रः दोषवर्ग
राहतः [illegible] निराकृतमाः शुचि [illegible] १२ गोत्रे च तस्य समभूदभिजातवंशो वार
णस्यामुपपदेन [illegible] तत्रास [illegible] द्विजवरा [illegible] सोमयाज्यादयः [illegible] श्रुतवृत्तशीलाः
१३ देवान्[illegible] विधिवत्पिकायां [illegible] बाराणसी [illegible]
[illegible] १४ सर्वज्ञ [illegible] गिरीशा [illegible]
पार्वती [illegible] पुरारिनाम [illegible]
कुमारः १५ [illegible] मनिवासकृते [illegible]

अत्र चंद्रवदनस्य प्रयोगाविला मैरसालंकारस्यात्राप्यस्त्येवं संसृष्टं चेपेणीमिन्युपमासा च चंद्रवदि तितवावक
सा०र वंतेन पादानां च्छ्रोती पर्वतनाथ जलधि: पद्मसमावाविपद्गालसमुत्पान्नतो इत्यत्र चत्रपो रूपकालंका
२ र: गवांरसालंकारक्रिनासमृत्तिमित्यत्र चत्रुपक्षया: किरराभ्रमो मेघमानावचनकृगराघुपमादिभ्या
सेदपिन्द्रावृष्णसबलेन उमेदध्यवसायाद्दू भेदरूपातिशयोक्तिश्च लोबैरे तेरूपमानुप्राणितेति तस्मा
त्तेषां चांगांगिभावेन संकर: इतरेषां तु संसृष्टिरिति लहरीगानि तु उपरि शब्दालंकारतरंगे वक्ष्यते एवं प्रारि
क्षितयं त्र परिसमाप्यि प्रयोजनं पुरुष्य श्रवणमननयत्नत्यावप्रयोजनवती सिद्धा चैराऽनुमितेनस्वयुनीतयु
तितवा उपमा गावती ग्रंथारंसस्यांगभूतं प्रचारितानोन: पुनस्यनवरिस्यपि कृतां दवतानुरुसंमनरूपम
गद्भाग्रीष्मप्रिद्वाथ आदिमेष्ठ पंचसुरुषाकेषु निवध्य भिन्नरूपाकेप्रोक्तरूपवक्ष्यंगभूतं विषया
3 धनुवंधचतुष्टयं समस्युचयत्ते अत्र चेरसालंकारादिविषय: तदवबोधप्रयोजनं तस्मामोऽधिकारि
संबंधप्रयोजनसंभावमनुमेय: इदानीं स्वग्रंथं प्रेक्षावत्प्रवर्त्तनामत्याय परिमह॥ विरचिवनितनाकर
चितविवेकिकालंकारस्वरप्रसरमाधुरी रसमाधुरीता: [illegible] जयतिममभारिपनुमितनधुवधभ्रमा निर्गलाव
निर्गलद्वकुलभंगभंगिभृत: रसरमा रसमह: [illegible] शुद्ध: भ्रम्यामनतोनइन्यमनततीपानेभवक
विशेषनवरसज्ञानाभिलावत्रस्यारसैकीप्रवृत्तिनसर्वथाभिन्याहसमारसप्रसरनिर्भरा: काविगिरप्रसारा: प
दरंमुदंविदधतेहदि प्रदिनभाजिकाम्यामतै: सुधाकरकांतुरव्यतिकरे ताचंद्रोपला: द्रवंतिप्रापरा:

विस्मयमावहन्त्याः हि पतौ नित्ये कालाकारि नादि त्वं पुष्पवती कुशानु कुन्तं त्रित्वं चन्द्र चिरादशु नेम
नकादिशुभ्रमभीतपवत्वमिन्दुदं २४ पेन स्वैरम पाणि पाणिनि मूर्त प्राणदिका गाढ्व कोमुके लक्षमण हि
भाति रूवाणी ही कि नेकोदि भेनिः शं कनिरटं किं शाकरमन्तं चादोदिचो दा घिना गंधं न्यायनुदल
स्वविडिनीखिलाफांबडघभडाबी २५ पोवाचजनार्दनाहुपवुधमध्ये विपाश्चित्सतीजित्वा विदित्वा दिकन्द
रिपदं प्रोक्तं तदीपस्वपमायावादि पकरा विरूपदत्र जितातद्धताकिं चादंचपति सकिति मदुलायरन्याप
पन्न २६ आटेपाटुटना धूर्जटे नेत्रकोटीरकोटे मदनगसिधुतरंगागिरिमभरपस्याडं बाडुवरः सेपस्वपति
भाद्दसान्ते कमणप्राद्धीपषड्रून्नी ने रतलभ्रम्य कंधरापदन्नुजातमाकूपः पडिनः २७ तस्मात्स्वं व न पस्सिनु
लघः श्रीपद्ममावाविपदं गासंगज बालनस जगम यापदस्योदयपश्चद्दवरसोहं धर्मसुधी बर्वा बिलासि ते
कर्तुरसालंक्रियासस्मृतिसमुच्चयमधुनासाहित्यरत्नाकरं २८ अत्र कविपदेगवादिलसितवंच
सां बिलासैः रसालंक्रियासस्मृतिरसावदमाराललदस्यागारादपः अलंक्रियाउपनादपः दुदंगुणादीना
मुपलक्षणा तेषां सस्मृतिनिरूपणं कं तु साहित्यरत्नाकरं नामालंकारग्रंथसमुच्चयं पनिर्मास्यामीत्यर्थः विद्यः
चंद्रपदेगावः किरणाः ४ रसालंक्रिसंस्मृतिरसाभमीलस्य लोके पारलाकपालिकापायेरवलोपीः सस्मृति
सोभां चेद्धिसमुदंचननिर्मलताप्राकायांभेरत्लाकरस्य पक्षे वीभिस्व लाल्वेभत्रथा आध्विनेरवलतिने पदकव
चनदर्वंगतवं

सा०र
४
ध्यादिविरोधस्तांदूनीलपदं साध्यवसानलक्षणापादानभावकपदं अनायकं दुर्नामको ऽत्र मनापघटि
त्वालंकारेकुलौक त्वमनापकालंकारत्ववस्य दूषणामादरातिशयपदर्शनान् तथाविधेत्वालंकारभू
षानादौ भवेत् वैयर्थ्यशंकानुप्रवृत्तप्राचीनैश्चेवमभवतीतिशेषकादृपत्नात्पर्णं च: सत्रश्लेषव्
प्राप्तितातिशयोक्त्यलंकार: एकेन चरितार्थत्वादितरानर्थतामृतासामनुपस्थितावन्यमूषानां
किं न जायते॥ काव्यामृतोकलनयामदुष्टे तत्तानि श्रीरामदेवप्रशस्तासुरामकृतानि वेध
मनांसि धनसारसमानितेयमेषाकृतीवितनुते कमपि प्रमोदं ३२ कतिचन न तु भयदमारोऽपनमोम
तव्यजयतिदोषाहीनूषामवतीतिविभ्रमपतिनामस्य: सदानीलकंठएवपदं काव्यमीमांसापास्त्रनायं
गीयत्वमाशंकानिवारयितुमाह॥ मीमांसपुनरुक्तकाव्यममुनाभिरचातिकोन्यायोऽदुष्टकाव्यपुनरुक्त
निषेधभागितयारामापराद्देवतिकांतासामन्ततापदेशकल्पपानीयवकाव्यमिश्रमसारःस्यात्
क्रियेतदित्ताहितकृतेपुर्सावृत्त्यादिकं ३४ काव्यमीमांसाप्रितिवदत्ताक्रमकत्वाकिंविषया
सावात्प्रयोजनाभावादुक्तनिषिद्धत्वादहोस्वित्पूर्वपक्षप्रविष्टैसाभ्रमावात्तत्त्वापेक्षावाध
काप्रमाणाभावाद्वा नाद्य: वक्ष्यमाणलक्षणास्ये वेकाव्यस्याविरुपत्वाद्विनिवृतीय: काव्यस्यकी ४
स्री

4

भिरादपि मत्विंध्यवंध्योपतः प्रमितिपदस्य केवलकेवलार्थत्वाद्विचिनोहृदि द्रुमेनेन संबंधः अत्र यस्या सुधा
करकराः पिष्टिरग्रासिशिलाप्रवद्रावयंतिन परुषाः तयालसरसकविगिरापि सरसहृदयेषु द्रवमुत्पद्यं
ति न गुरुतर्ककर्कशशिष्टितिकविगिरां सुधाकरकरात्तांश्च निरपेक्षत्वाभिव्दुपेन बिंबप्रतिबिंबभावेन ॥
साधर्म्यनिर्देशाद्दृष्टांतालंकारः स च वृत्त्यनुप्रासेन संसृज्यते इदानीं स्वग्रंथवैयर्थ्यपरिहारमाह ॥ अ
लंक्रियाप्रवर्तैरग्रस्तीतानपोद्धिताकाश्चनवापकेन केचित् कुंद्विभिनरिभिनिविड्भ्रुः दीपसाक्षा ॥
श्चननापकेन २ ॥ अत्रालंक्रियाशब्दः साध्यवसानलदलतापोऽत्र लंक्रियाकाप्रतिपादकग्रंथपरः
एकप्रतिपत्तिः अयोजनं दीपसाहुद्रुतेरा इयत्सुनिस्कूलदूरेत्यादिना परागादिपरलोपपद्मबंधुरीकु
हिंभरीमिः स्वादरपरिपूरकैः फलेग्रहिरात्मंभरिरिति च शब्दे निपातनात् साधुः नायकेऽलम्नेताचे
त्यालंकारस्यतैरूपममाह ॥ दिव्येनोत्तमनायकेन घटितानामिपन्नमालंकृतिमद्वृत्ताकृतिना विदेह
नयावद्धोरहस्यापिनातत्ताद्दृक् दुर्दराकंठकीर्तिपवसेनैल्यावहश्रीपुषा निस्तुलेन महेंद्रनीलमणि
नोदारेरासंधीभते ३१ तदेवनादृक्पयुत्ततादृकुत्र पमानमुत्पन्नमित्यर्थः दीरमध्यदिपत्तीलतं तीर
चैत्नीलतांव्रजेत् इंद्रनीलसवितृदृपःसर्वसंपत्तासाधकः इत्युक्तनंदानात् नदितलव्यघातपितुत्तत्ताद्दृग

सा०१२ मापरत्वादेरविद्यत्वाप्रसंग: स्यात् तत: दिभयोरपिविमृश्यप्रवर्त्तककाव्य
५ निर्माणमेवश्रेय:साधनमितिमन्वानोभगवान्वाल्मीकिर्निर्ममेहितमापरामायणं अस
त्कीर्त्तिनिकांतारपरिवर्त्तनपंडितंवाचंभोरिकथालापंगायेनउनीमह इत्यभिधावेदव्यासे
पिहरिवंशनिर्माणेप्रवृत्ते सेवेहवाणिनन्ततापहारिणी सुधारणी: संसृतिसिंधुतारिणी
पानंतनामामलिदीच्यहारिणी स्खलन्त्यदेपद्यपिसाविकारिणी त्यादिनारदीयपुराण
वचनैर्विमृश्यकथापतितककाव्यानोप्रशस्यमानत्वाच्चतुरीयविकल्पइदंविवेचनीयं
किंपुरुषार्थपर्यवसायित्वंतदसाधकत्वंउत्तमादेचप्रमाणादृष्टेहितप्रवृत्तिनिवृ
त्तिसिद्धेरतथाविधस्यास्यवैयर्थ्यमितिनाद्य: तत्साधकत्वस्यपूर्वमेवोक्तत्वात्नद्वि
तीय: निषेधशास्त्रस्यअन्यपरत्वात् अस्यापिलक्षणप्रमाणत्वात् गयमत्स्येउदशांत
राद्वदेदवहितादितप्रवृत्तिसिद्धौकाव्यस्यततोधययाभावावपर्यमितिमेवमतिशपद्
वात्तत्वाहितउपदेशोनामकर्त्तव्याकान्तस्यपरन्यस्तमोचाधकेपोहवमजोहवपनावा
वाक्यंतदवज्ञाप्रानात्प्रशस्तंतदुक्तमाचार्यै: प्रवृत्तिर्वानिवृत्तिर्वानित्येनकृतकेनवा पुंसांयेनोप ५

ऽनेन विविधपुरुषार्थसार्थसाधकतया निर्मांसापाठ्यप्रयोजनत्वादंगानां प्रधानफलेनैव
फलवत्वनियमात् काव्यस्य ग्रंथवित्वे काव्यप्रकाशकारादिभिरुक्तं काव्यं यशसेऽर्थकृ
ते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये सद्यः परनिर्वृतये कांतासंमिततयोपदेशयुजे इति विघ्ना॥
लंघनजांघिकी वितनुते कीर्तिं विद्वत्कीर्तिं पंहेलाधिकृतं पदराजविभवा चिंताकरं
त्यघं दुःखं स्वादुतरान्नमन्नवित रत्नसारं कलाकौशलं कोव्यं निर्वृतिमावहत्यपि परं
स्पंदावहं चेतसः परिवर्द्धयति विज्ञानसंभाविज्ञप्रजेसो विसर्पंति गुणाः सुखइस्तपुरस्क्र
चरितं कितंजेष्याहरंदिक्कालानाद्याः परिवर्द्धते विज्ञानसंभावं तेषु यशो विसर्पंति गुणाः
श्रूयंते सुपुरुषचारितं किं तज्जनन हरंति काव्यालापाः इति नैकेषां दृष्टमात्रफलवत्वं कीर्ति
मुखेन स्वर्गादेरपि फलवत्वात् कीर्तिं स्वर्गफलामाहुरासंसारं विपश्चितः इत्युक्तत्वात् का
व्यालापांश्च वर्जयेदिति स्मृत्या काव्यस्वरूपस्येव निषिद्धत्वे स्वर्गादेरपि दूरोत्सारितत्वेति
नतीयविकल्पोनावकाशं इति निषेधस्य मुद्राराक्षसाद्यसत्काव्यविषयत्वात् अन्यथारा

नपदार्थः तस्याप्रवर्त्तकत्वात् तत्प्राधान्यं च प्रवर्त्तकत्वमेव अर्थवदात्मकापुरुषार्थयोश्चेदवदेवं कूपादित्त
५६ विधिबलेन पुरुषं प्रवर्त्तयितुं न शक्नोति किंतु प्राचीनपुरुषकृतपापशरीरवर्त्तमानदुरदृष्टहृदिव युक्तिभिस्तु न प्र
प्रवर्त्तयंति कांतासम्मितोपदेशस्तु काव्यं ध्वनिप्रधानं शास्त्रं कांतासम्मितं [illegible] मिति लक्षणा यथा कांता
कटाक्षवीक्षणहावभावादिभिः पुरुषं रंजयति तथा व्यंजनाव्यापारेणैव सर्वं कार्यं कारयति एवं काव्यवि
द्यापि शब्दार्थतद्गुणशक्तिमूलया व्यंजनावृत्त्या सहृदयहृदयाह्लादिन्या लोकोत्तरचमत्कारकारिण्या रा
मादिवत्प्रवर्त्तितव्यं न रावणादिवदिति व्यंजयति सरसतया पाठे वक्तुः कर्त्तव्ये प्रवर्त्तयति निवर्त्तयति चाक
र्त्तव्यादिति काव्यस्याप्युपदेशांतरातिशायितया न निरर्थकं नापि पंचमः मूलप्रमाणाभावे काव्यविचारशास्त्र
6 स्य प्रवृत्त्युपपत्ते इष्टापत्तेर्हि मूलप्रमाणाभावेपि पदार्थमीमांसात्मकन्यायवैशेषिकशास्त्रयोः प्रवृत्तिरुपलभ्य
ते च पदमीमांसायाः संचारः तदत्रापि भविष्यति अथ मभ्यसेत्स्वाध्यायोध्येतव्य इत्यत्र अध्ययनविधिः प्रती
यते तस्य फलं वेदार्थविबोधकत्वान्यायसिद्धं अर्थविबोधश्च द्विविधः पदार्थगोचरो वाक्यार्थगोचरश्चेति
द्विविधो विचारसाध्यः तत्र वाक्यार्थज्ञानस्य पदार्थज्ञानपूर्वकत्वात् तस्य च साधुपदाधीनत्वात् पदसाधुत्व
मीमांसायाः कर्त्तव्यतापि [illegible] सिद्धा अध्ययनविधिनैवोपपादिता अनंतरं परस्परपदार्थबोधसिद्ध
ये पदार्थविचारात्मकयोः न्यायवैशेषिकशास्त्रयोरप्यारंभस्तेनैवोपपादितः एवं वाक्यार्थज्ञानोपवाक्या

दृष्टेषु तत्तत्फलस्य मभिधीयत इति स चा उपदेशात्मा विधिः प्रभुसंमितः सुहृत्संमितः कान्तासंमितश्चेति : त
त्र प्रभुसंमितो वेदः शब्दप्रधानत्वात् यथा लोके प्रभुर्वाक्यमात्रेण पुरुषं प्रवर्तयति निवर्तयति च अन्यथा दण्ड
मापादयति एवं वेदेपि शब्दप्राधान्येनैव निवर्तयन् यथा पथ्यं प्रवर्तयति निषेधे प्रत्यवायमुत्पादयति अत्र प्र भानु २
धान्यमात्रत्यागः न स्वरूपतः तथात्वे तत्सम्प्रतिपत्तिवदवर्तकं तेषु वेदस्य स्यात् शब्दप्राधान्यं विधिप्रत्ययोप
त्तलक्षणमिति वाक्यस्य प्राधान्ये प्रवर्तकत्वे तेन शब्दप्रधानं शास्त्रं प्रभुसंमितमिति लक्षणं चोक्तं भवति ननु पुरु
षप्रवृत्तिरूपो भावनाविदधानप्रत्यय एव प्रवर्तकः तस्य प्रेरणार्थविधानात् तत्कथं वाक्यं प्रवर्तकमिति चेन्न प्र
त्ययप्रवर्तकमिति व्याकं पनुः स च वाक्यविशेष इति किं नाच कलनद्वान् तदा कलनेन वाक्यमेव प्रवर्तकमिति
किमिति नावासासीत् नहि भावयेदित्युक्ते कश्चित्प्रवर्तते किं त्विदमनेन भावयेदित्युक्ते तत्पासतिश्च
शास्त्रपाविशिष्टभावनाभिधापि प्रत्ययः प्रवर्तकमिति वाक्यमेव प्रवर्तकमिति लक्षणं चोक्तं भवति
इदानुद्दिष्टमाचार्यैः कारिकाया किमाद्यपत्तिस्ते पुरुषः समर्थः प्रत्ययो विधेस्तेन प्रवर्तकं वाक्यं शास्त्रमि
ष्टोदनोच्यते इति वेदवाक्यानामन्यथापाठे अन्यथानुष्ठाने वा महानर्थप्रत्यवायः अध्ययनविधेः फलव
द्वर्थावबोधपर्यन्तत्वात् तेन प्रभुसंमितो वेदः सुहृत्संमितं पुराणादिः अर्थप्रधानत्वात् अत्रार्थो वाक्यार्थः

६ पानुगृहीततया विशेषणवलमानो वलवत्वात् तदनुरोधेन सामान्याभिधेयोऽसत्काव्यविषयप्रामाण्यमनुवीत
१२. विशेषस्तत्पक्षत्वाद्येनिष्कृतिपदतया निरंकुशप्रामाण्यमत्युन्मवीनां प्रामाण्यं च स्यादेव ते अतोनेक
विशेषः अयेवमपि काव्यमीमांसायामूलन्तत्पत्यानुत्पाविनानवैदिकं मधु परिकुष्यति मवानूतर्हि नदुपन्या
स्यासैनैव मवतं परितोषयिष्यामः तथाहि अध्ययनविधिः वैदिकपदपदार्थवाक्यार्थमीमानं प्रयोजकइतिहि
५ मीमांसापो वयोक्तं स एव विधिः काव्ये प्रयोजको ऽस्तु संस्थेव हि प्रयोगो वेदेष्वपि काव्यलक्षणाल दृतानि अदोषाणि स
गुणानि सालंकाराणि चवाक्यानि गुणाः अर्थव्यक्त्यादयः तेच पदैकदेशे न रूपेष्व रसमेप रिष्यपती त्यादौ संभवंति अलं
काराउपमादयः आतेगर्भोयो निमेनुपुमान्वाशाङ्कव्येषु छिद्रात्यादौ संति त्रिसदस्या जघनं योजना नी त्यादौ अतिश
योक्तिः प्राणोऽपरवाहन्तु अधिरोदुत्यादौ रूपकं पश्या भुसेन प्रकृतमक्षाम् उपोपमेप परामषक्ता पेवपतो
उत्सनीसु वासाइत्यादिषु शृंगाररसः तेषांमसुराणां तिकापुरः आसन्नेत्यादिषु वीररसः योवा अस्य पशुमतिं
सइतिविमत्सरसः कोमोहः कः शोक इत्यादिषु शांतरसः एवमन्येपि गुणालंकारास्तत्रतत्र द्रष्टव्याः अतस्तद
वबोधनार्थं गुणालंकाररसादिप्रतिपादककाव्यमीमांसारंभोध्ययनविधानुमतएवेति संतोष्टव्यमप्य
यता न च चतुर्दश विद्यास्थाने काव्यमीमांसायाः अपरिगणनादनुपादेयत्वमितिशंक्यं तर्हि रामायणादेर
प्यनुपादेयत्वास्यात् तस्माद्विधिप्रयोजनसंज्ञा बाल्लिबेधस्यान्यपरत्वात् तत्प्रमाणसंज्ञा वाच्छकाव्यं।

काव्यमीमांसाप्रयोजनमाह

अत्रोच्यते कांतासमिततया सारस्येन कर्तव्याकर्तव्ययोः प्रवृत्तिनिवृत्तिजनकत्वात्काव्यमुपदेशांतरमिति
श्रवोचाम ध्वनिप्रधानस्यास्य कांतासंमितत्वमितिलिंदरायाचार्यादिभिः ध्वन्यपदस्य विचारमेतत्तरादुर्वोधाः इतिका
व्यमीमांसा कर्तव्यता लिंग्यास्यसिद्धा । उत्प्रेक्षितेषु वस्तुनिश्रुति स्मृति पुराणेषु प्रशस्य श्लोकगुणप्रतिपादकका
व्यवत्वेऽप्यलाभप्रतिपादकत्वनिवचनात् । पुण्यश्लोकस्य चरितमुदाहर्तुमर्हति । कीर्त्यर्थे [illegible] गुन्नाप्यवेदंनापिस गै
मीरयेत । कल्पसम् श्लोकगुणानुवादात्सुमानिरज्यते विनाप्यत्र प्रमाणं काव्यवं धत्स्य प्रपरः सः सरणी विदुः
व॰ ध्याकीर्तिकार्ति नीचैव कुक्कविवविज्ञनी । कीर्तिस्वर्गफलामाहुरासंसारं विपश्चितः । अकीर्तिं तु निरालोके कनु
नरकोद्देश्यदूतिकां तस्मात्कीर्तिमुपादातुमकीर्तिं च व्यपोहितुं काव्यालंकारसारोऽयं संपाद्यः कविपुंगवैरित्या
दीनि अत्र पुराणवचनानां च वेदरूपत्वेन प्रामाण्यं निर्विचिकित्समेव पुराणं पंचमो वेद इत्यादौ तत्पंचमो वेदः तथा वेद
केः स्मृतीनां च श्रुतिमूलत्वेन प्रामाण्यमस्त्येव अधिकरणे निर्णीतं ननु काव्यालापांश्च वर्जयेदिति स्मृत्येव बोधि
तत्वादेतासामस्मृतीनां रागादिमूलत्वं वर्णनीयं यदुक्तं रागद्वेषमदोन्मादप्रमादालस्यलुब्धता कवानां दोषितं
सकलाः स्मृतयः प्रामाण्यहेतव इति तत्पक्षे वेसर्जनीयत्वासोऽग्रहणात्स्मृतिवदप्रामाण्यमिति चेदेवमेवं कथं चिदप्रामाण्या
भिवहि प्रामाण्यं निर्वोढुं शक्यते यदि तन्निषेधस्मृतिकाव्यमात्रगोचरत्वे तर्हि रामायणादेरप्युच्छेदः स्यादिति

वर्णं न युक्तं तेन सत्काव्याप्रामा[illegible]ण्य

यथा प्रत्यासन्नसुधांशुबिंबमुकुरे सलक्ष्मणाननाथं च कांचनतूलतल्पखचितप्रासादश्रावशनाः
सुंदर्य्याविदुपांसुरेदुरमसीसिसक्तांकायपंक्तिं पथविमोरोदार्प्यमित्यद्भुतं रसर्वस्वं सर्वसहैश्वर्यमह
भाग्यमुदीर्प्यते यथा आचक्रवालवसुधातलचक्रवालसर्वनराधिपतयः समुराः सुरेंद्राः नीराज
पंतिरघुनंदनपादपीठकोटीरकोटीघटितसुरत्नदीपैः कृत्यवस्तुषु चातुर्य्यं वैदग्ध्यमभिधीयते
यथा सीताश्रीकामसत्यदिव्यमसुरक्रौर्य्यचमदोदरीकंठमंगलसूत्रमालमलघुताभेकेषु रसापोनुना
नहेलोन्मूलितसमतालविततिष्वलानतपश्राप्रतिहतसुस्तस्यविदग्धताविवरसाब्रह्मापिजिलापते
८ तेजस्विता यथा तत्ताहकुंभोठदभ्राचरतिमिरमेदल्लेशुलनाकुंठसाकेः सबन्नाजंभमाणस्फुरत्नरघुनाथा
स्यारतेजस्वरांशोः तत्तत्प्रांडभांडेविमलतररविपल्लिपानीरंध्रगर्भेविवारचस्फुरंतिप्रतिफलिततनो
नूनिमेकैकसूर्य्याः अत्रब्रह्मांडप्रकाशस्य रघुकुलतिलकप्रतापसूर्यस्य गगनतलपरिमृदितेस्वेके
कस्मिन्ब्रह्मांडेप्रतिफलितत्वंमतेः प्रतिबिंबास्वबएकैकसूर्य्याः संतः स्फुरंति न तत्ते दितरेसूर्य्याः स्फुरंति।
स्यपक्रवालंकारभेदः अतिप्राप्तोक्तिरूपकपल्लवाख्यतेनपरेकाः धार्मिकत्वं यथा तानातावररागाद्भु
जंगमवृतंसंत्यजराज्यश्रियंके कथमविकारिताख्यभरतक्षुंदेवनावर्तिनः पातायाहितसोदरायच

शास्त्रे ८

धर्मंत्रिवर्गेण विवर्धयिष्यन्भुवनविदितनारसिंहान्वयेषु संजातो यल्लमाम्बाकृतसुकृतफलं यज्वनि श्रीशास्त्रगोपं वादिमे
कौण्डिन्यो लंकार कृष्णस्तुतिरविधायको नाटकादिप्रबंधस्तस्यालंकारशास्त्रे रघुपतिचरिते
पंतरंगः ॥ इति श्रीमत्रिभुवनविचित्रवाराणसीवधूपल्याकरप्रभाकरभानुनायदवाक्यप्रमाणपारावा
रपारीणश्रीमन्महामहोपाध्यायपर्वतनाथपंडितमंडलेश्वरसूनुना यल्लमांबागर्भरत्नाकररूपाराजा
न्यु तैर्निर्मलाचारपूतेन चतुर्दशविद्यास्थानसिद्धान्तरहस्यविज्ञातवाता श्रीधर्मसंज्ञावता विरचिते श्रीमद्रघु
कुलतिलकपद्माघनसारसारसुरभिकृते साहित्यरत्नाकरनाम्न्यलंकारे ग्रंथारंभसमर्पनि तिं८
नाम प्रथमस्तरंगः ॥ अथास्यामदिरमिंदिराप्रणयिनो देवस्य रामाभिधानस्त्वंगत्तुंगतरंगसिंधुराभेरंगीकृ
ताडंबरः ताद्दग्धर्मनिधर्मसूरिकविता कल्लोलविल्लनैः पूर्णः करो मनोहरो विजयते साहित्यरत्नाक
रः ॥ १ ॥ अथ कृतिनायकं रघुनायकेनायकगुणानाह महाकुलीनत्वमुदारता च [illegible] तथा महाभाग्यविद
ग्धता च तेजस्विता धार्मिकता तु वत्सलमर्मी गुणाः ॥ अग्रतिनायकस्य तत्र महाकुलीनतामाह ॥ आवा
संकंपनस्य दापि वचसां वंसा रघूणां भवेत् यस्यासि त्वमवाप्तकीर्तिरनुभज्ञत्रुश्चिदिभयः प्रसू
भूतभगीरथस्य तनया गंगा जगत्पावनी पुत्र कोलिम्पपात्तः किमपरं रामाभिनो जीवति ॥ २ ॥ उदारत्वंप

८ नांशेकरः विभ्रतीत्यत्रचान पुंसकस्येति वैकल्पिको नुम् भावः धार्मिकत्वोदाप्यविशांनादेवतद्भव
संपत्तिरुक्ता तद्गुणपक्षेत्यकोटिककामोप्यपसिद्धएव धुरंधरत्वंयथा अत्रार्यवान्नूवारस्त्रिलि
रारिरासीदाकल्पवानुग्रापनूबानपिदानवारिदिकृपालका विदधुस्तन्मयानचार्मंदोर्मंडलेर
पुपत्तो धराणीदधाने यथावा मधुच्चेदलक्ष्मीतरामवाहाकलितामूर्विङहोनिवामरखदमात
निष्ठुरकूर्मखर्परागविषमनिहुपितमोगिभोगभोगो गुणाकत्वंयथा शेषाश्लिष्टेसुखाखिलिषिषपपु
पोसर्वेप्यनायापुषः सर्वज्ञाश्चचतुष्पदीपरिमितांचायंवदेयुः सदृशावृज्यक्रमवर्जितापादि
समस्तार्थाभिधानदक्षमानाक्षोतावविवदपारघुपतेस्तत्राप्युगणप्रागुणाः अत्रसर्वपदंयथा
९ पर्यंसंवध्यतेतरगुल्मलताप्रश्चतुर्मुखोक्तोद्वीवाश्चतुष्पदीपरिमितांवाग्धेनोश्चत्वारिपदानि
तत्रपदत्रयंप्राणिनोनाहुरपितुर्दक्षमेते तुरीयमेववदंति अयमर्थः श्चत्वारिवाक्यानिमतानि
तिश्रुतिसिद्धः वदेयुः संभावनायांलिङ् वदनंसंभावितंचेदित्यर्थः समस्ताभिलक्षणादिव्यत्ययविध
कत्वेविलंवानुपपत्तेरितिभावः तत्रापि तथापीत्यत्रातिशयोक्तिः गमानसामग्रिमे तनेपिकार्य
नुपपत्तेर्विशेषोक्तिश्चासाचातिशयोक्त्यनुप्राणितेति ॥ आकारः सचनायकश्चतुर्विधः धीरोदात्तोधृतोधी
र ललितोधीरशांतश्चेति गंभीरः सारसंपन्नः कृपावानविकत्थनः परकीयगुणग्राहीधीरोदात्तो
निगद्यते

णांलेकाश्रीपंपद्मतस्तस्मादासरथेस्तुरासुरनरेष्वन्योनधन्योजनः ३ अत्र तत्त्वं यथा सोदर्पपदसोदर्प
मवेक्षस्त्रीर्णमुनयो वातांबुपर्णाशनाः येनापद्वापसार्पसहतासंत्यज्यतत्तुल्यमपि संभोगकिल्ब
रि खुर्भत्सानिदधेवोराणिकिंसत्वनवाराम स्पष्टनुकामरूपनिभवः। स्त्रीमात्रमेत्रप्रिय. २ पदितिभत्र
पदं अत्र पनापकस्वरूपं निरूप्यते कीर्तिप्रतापसंपत्त्युमर्थ्यत्रयुतत्पदंधुरंधरश्लेषगुणावानतापकः
परिकीर्तितः तत्र प्रतापसंपत्तिः प्रागेव दर्शिता कीर्तिसंपत्तिर्यथा नग्रस्तन्नमसानचाहिमालिनोद
र्शननोकर्षितानैवास्तंगतिविलंबोकितत्तनुर्मापाद्धिकस्मीरपिलोकालोकनगेंद्रलंघनवि
धोनपंगुभावंगतेनिर्दोषागुणासागराद्रघुपतेअतिापश्चाद्भमा यथावा ३ छेलाकुरसागरा
द्रघुपतेनिर्द्धुतेदषाकरादासीस्फोप्पविपल्लवश्च मपघ्रामंदारमूमीरुहे नानाभूधरवीजसारा
रसानुगर्भमितोविभ्रतिव्रलांडानिफलानिपत्रवह्नश्रीः संक्षिप्य संज्ञागति बलाश्रवेन कावपिकु
लकालोविवलितोतेनोद्धेलपदेनदेशकालनियंत्रितात्सुसिद्धसागरा द्रामगुणासागरस्यव्य
तिरेकोदर्शितः निर्द्धुतदेषाकरादित्यादितच्चेवश्चविपल्लवः वदत्पदेपल्लवव्यतिरेक [illegible] श्रुतः
कीर्तिपदविपल्लवेनापरिहितः नानाभूधरतएववीजानिसागरएवरसा अत्रश्लेषरूपकातिशयोक्ती

वी२

विलंबितमुन्नोन्मत्तपार्श्वगतः कांतेकीर्तिवधूजनेनपरिवृतः सत्कांतिसमंततिनीरलोकेपन

नुबिंदिहतनयामंकेधरेविभुः नायिकामात्रविहारसविप्रियः शठः ७ यथा गुठं त्वयानायकाः

१० पितापामगोदासीन्मुकुटं त्वदीपेदष्ठामयासाधुहिमे समनायाणं तवद्वात्तमद्वातपूर्वं १

व्यक्तापराधोनिर्भिकोधृष्टः इत्यभिधीयते यथा वीरपिप्रयो वपुषितेनयारमोगाचिह्नं सलवपतेद्वाम

10 मिदं नचसंवरितुंसर्वंमयाहिदितं [illegible] वरितं त्वदीयं तत्किंप्रतायासिना विनयेन किं एतेषांना

यकानुकूलनिकामासीन्मर्दविटचेटविदूषकाः सहकारिणः किंचिदूनं पीठमर्दः कलुर

सकुशलोविटः संधानकुशलश्चेटः हास्यप्रायोविदूषकः आद्यो यथा श्रीरामभूपतवचाप

गुरास्वनाम्नाकोपप्रभुत्वात् उपातिसंपतिपीठमर्दः यथेतामम मृगतएवनयत्पराणां राज्यश्रियं

त्वचिरायवंशांदत्त्व इतरेषांस्पष्टमुदाहरणं अथअष्टविधानायिकानिरूप्यंते स्वाधीनपतिका

से का ४ तथावासकसज्जिकाविरहोत्कंठिता चैवविप्रलब्धाथखंडिता कलहांतरिताचैतथाप्रोषितभ

र्तृका तथाभिसारिकाचेतिनायकास्त्वष्टधामताः स्वाधीनपतिकासास्यात्या पत्यानिस्पृहा लीता

यथा दोलायामधिरोप्यमंदवलनेरांदोलयन्नादरात्केलि [illegible] कानतम

कुंजलतालताकुंजेषु संचारयन्स्वेदांभोयनसारसारजंतो [illegible] नयत्तानिनयन्नामेलायते वि

गांभीर्य्यं हर्षामर्षादिविकारप्रकटनत्वं । यथा । तपस्योवा वनस्थो भवति रघुपतिस्तु तथैव अप्रकाशः
केनापि प्राकृतरागादिना युगपत् रघुपतिगुणानन्दुतानावराम्बु सीताविषामिलाविरापुरिपा नविपिने न्यस्तश
स्त्रकृपाणामूलजासिंधो निमज्जल्पवनतवदनः किन्नरैर्गीयमानः ॥ चंडो विकत्थनो दंभी बली धीरोद्धतो
मतः रेरे लंकेश राम किमिति मगायले तिष्ठरे निष्ठुर राम प्रोढप्रापाति कापदातजरसभरा ... नुन्नस
मयगाचम्पपूर्व नीलाघ्रारागारुतीनापदमतिं कुठनानिद्रजित्स्तवाप्रतं कांडास्त्र कालखंड चल
कवलहतौ व्याघ्रभावमजेत्सधीरललितोनेतानिपिततामोगालंपूर्टः यथा राज्याभिषेकस
मनंतरकालमेव रामेण प्रसादसमर्पित राज्यपुलकित संपूर्ण लक्ष्मणानुरवे रत्न पुष्पमारा साम्राज्य
भोगनिरतो भरतोवभूव धीर शांतः शांतिये यदि प्रो विप्रो निगद्यते यथा वा गंगादितानदीनाममालि
नपुलिने हंससंसेव्यमाने स्नातो पूतः प्रशांतो शुभ्रशितमसितम्पास्तसस्तत्त्रिपुंड्रः संतः संतोषवंतो म
हिलमहितह तराम नामाभिधानं जापं जापं दरापंनितपमकलयन् भाकुराभुसुरेद्रः एतेनायका सर्व
रससाधारणाः अनुकूलो दक्षिणश्च शठो धृष्ट इति चत्वारः शृंगारनायकाः एकायत्तोनुकूलः स्यात् यथा
धम्मिल्लं दरहल्लफुल्लकदलैः भालस्थले कस्तूर्या तिलकं कपोल कुचयोः मकरीपत्रांकुरा
पान्नुपंसंगो विनिवेशयन् प्रथमतः सीतां स्वयं भूषितां रामः क्रीडति कामकार्मुकलतासौभाग्य वीरवैः
तल्पे नैकत्र दाक्षिणाः यथा वा विधाय प्रेत विन्यासि भ्रमिरान्तिषं कं चंगहीन स्पर्शमह देव्यासतता

११ नामम कृतावास्यापितन्मूरणा: पचेवालमु व:स्तपापिनमपंत्तेमयोमनाग्रंकितेघवं प्रासामहंनराघ
वमयंपवस्तोप्तिनासंस्थितालकोपादपविधुपत्तेंस्मरसाग्रोहेर्नं:गुंथे कथं देशंत्तरगतेकोंतेरविन्नां
प्रोषितमतृका पपा गानगछूत्महुग्विजपंकहुंकामेवनात्तेमनंदित्यादनघ्रासिकलापांडुर:को
तिद्रूर: कंदप्याग्निर्दधतिवपुर्विप्पव्रमंगारमंगर्मेंगीचक्रैमासितपटलोल्लूषमाटंपमुद्रं ॥२४॥
१ स्वराद्यप: अनुरक्तोस्वपंपातिकोंतेपासाभिसारिका यथा रावयावदोतत्रराघवंमदनातुराप्र
तिपेदेनिदाघातपिाभ्नीवमल मदुमं पयावा घोटघोरस्वुरदेलवादिविरजः स्फाराधकारावेते
संपन्नास्त्रिमुरवेकृपापालतिकाद्युतिकृसालेवना मुडलस्तुतिरंवरांत्रधरतुरोगमोगान्तखे
२६ प्रान्तुग्नीस्वभिसारिकांकृपतेरंगसमालिंगतिरतागमुग्धामध्याप्रगल्भा भेदेनत्रिधा भवंतिता
सांस्वरूपंकामशास्त्रप्रसिद्धमितिनेह प्रपच्यते अथैदानीमुक्तलक्षणाविप्रोषित्पनायकस्य
केषाशरीरेप्रवर्तकांकावलिदेपिगुणदोतसामग्रुदर्शीपतिवोजंहितस्याकाविनालनापा:
प्राचीवदंतिप्रतिभाविनापसत्काव्यप्राप्त्यापवेवाधनादिलावश्यकादिकमीरयंति
अत्रप्रतिभेमात्तपेक्षापसमेस्पिद्धं केनदिकोरके तंतामितिकरसापेता प्रतिभात्वनपेति
प्रतिभा स्फतिवर्ततोनविषयामतिसगामिमोनातुद्धि सत्कालिकाद्विपपद्मातेकाल्पगोचर

नं४ग्र२ चे२ पा२ छे३

र.मं:

केलिगृहे तत्पश्चात्मनमलं कृत्य स्मरशनुसा प्रतीक्षते या दयितं सा वासकसज्जिका यथा
केलिसदनं सज्जितेष्विव तवातिस्वांगमुकुरभूषिता पश्यन्ती मुकुरे भविष्यति संकल्पपतिं क्रमं पश्यती
दिवसावसानसमयस्यासन्नभावमुदुर्वीक्षते मभवत्प्रतीक्षतावतमानामधृतकां कृपा विरहोत्क
ण्ठिता नविरहोत्कण्ठिता मता यथा हस्तन्यस्तमुखा पुष्पाणि वरते द्वारे विधृता स्थितं त्वमागतोऽलि
नसखीजनमपि त्वामेव सामन्यते एकोप्रेषितवत्यपि प्रियसखीमन्योपनः प्रेषयपसाहरादिमतङ्ग
वीरघुपते त्वय्येव सा च स्यते यथा वा कंदर्पो विरहानलेमम सखीहिमाचगोरोगनाचचुरखंडितचा
रुचंद्रकिरणा प्रोत्खडकोऽङ्कं दनुचं चन्द्रुतनव तेरणु विकैश्वेत्रावलेसं प्रक्रनोदीपयतिं प्रियो र:
रघुपतिनपातिकामेति ॥ प्रियेपराविचितातया विप्रलब्धा स्मरातुरा यथा शासितम दितमे
१५ तन्वस्यसकेतितं मे शिशिपतिहिवेदेन स्विहरामञ्चं उनिरजान कालः सांप्रतं पातपा
पामः स्वमभवनमपि सत्वयः सांप्रतं पातपामः अहेतुरेखे देवं चिन्तितते वकान्ते खंडितेर्षा
कषायिता यथा ममैवाप्यपोज्जनीत दयः कश्चिदधः कृत जीवना पारागानितस्त्रहिन चाष्प
मुचो नालिन्याः लीनच्छिपाविगलितालगिरोविवक्षतनुपुष्पातिपादपतनेन पुनः प्रहर्षमि
रम्यदयितेकोपानपद्मोत्तापपरुपाननाकलहांतरितानामकलाविज्ञहृदहृताः यथा प्राणाधिपवनिर

र.५

वेः

सा० देशकालाविनाभावि भिन्नदेशकालत्वात् नापि संयोगः शब्दस्य द्रव्यत्वे गुणत्वे वा त्वयोर्येन द्र
८२ व्येन गुणेन वा तदयोगात् नाप्यर्थस्मृतिजनकशक्तिरेव संबंधः गृहीतस्य तस्य कार्या
नुपपत्त्या अन्यथानुपपन्नस्यापि त्वादादर्शविशेषप्रतीतिप्रसंगात् अगृहीतायाप्यस्य
जन्यार्थस्मृतेरेवमनुमानादन्योन्याश्रयप्रसंगात् नापि मूर्खपूर्ववत्त्वात्तदनुमाद्वेतरोत्त
रस्मृतिजनकत्वेनानवस्थाप्रसंगात् किंच पदसंबंधि दर्शनात् संबंधप्रतीतिस्तत्र सादृश्यवि
रोधादिरेव संबंधो नियतः सच प्रकृते नास्ति तस्मान्न शब्दार्थयोः संबंधः इति अत्रोच्यते
अस्तु शक्तिरेव संबंधः सच न संगतिगृहीता कालस्वरूपे तज्ज्ञानितसंस्कारः शब्दैकसमुद्
12 द्धः सत्तामात्रेण यस्मृतिजनपतिनत्वर्थप्रतियोगिकसंबंधविशिष्टशब्दज्ञानमर्थ
स्मृतिहेतुरभ्युपगम्यते तस्यासतिसंबंधस्यापि विरोधकाणुकोटिनिवेशने न संबंधाताभ्यु
पगमप्रसंगात् अर्थस्यापि संबंधविशेषणतया प्रथममवगतत्वेन पुनस्तदवगमापु
शाब्दैवयर्थ्यप्रसंगाच्च पदत्वमन्यत्र सादृश्यादिरेव संबंध इति तत्र वक्तव्यं किं शब्दार्थयो
रोरपि सादृश्यादिनाभावं उत शब्दार्थव्यदन्यत्रापि तन्नाम् किंवा तयाभावान्प्रकृते मल
र्भव इति

तथाहि २

इत्युक्तलक्षणप्राचीनजनकृतस्तुकृतविरोधसमुत्पादिता सन्धिः यां विना कवितैव न प्रसरेत् प्र
रूढा चोपहसनीयः स्यात् तस्याविरोधउद्बोधसंकवितालता या बीजं प्रधानकारणं प्रोचुः प्रा
ञ्चः काव्यानि रामायणादीनि पात्राणि केन कारणादपातितानीयानि आदिशब्देन गजतुरगखड्गा
दिपात्राणां परिग्रहः यथा ह्वितिपापः पवनादीनां कारणत्वे यथा कुरोत्पत्तौ अन्तरंगत्वा
त्प्राधान्यं बीजस्य रं वं प्रतिभाणाङ्कुरविकवितोऽस्ये अन्तरंगत्वोद्भुत्पत्तिमांद्याविर्भूतदोष
निराकरणप्रभविष्णुत्वाच्च प्राधान्यमिति भावः अथ नाक्का व्यसामान्यलक्षणमाह सगु
णालंकृतीकाव्यंप्रराथैर्शोमद्वाङ्गितोपदपदेनात्र परसंदर्भात्मकं वाक्यं लक्ष्यते तत्रैवका
व्यलक्षणसंभवात् पदं चाविभक्त्यंतं वैद्यसुप्तिङन्तमिति पदलक्षणस्य प्रत्येकसमुदायमक्ष
योरव्याप्त्यसंभवदोषग्रस्तत्वात् पदं विभजते वाचकं लक्षकं चैव व्यंजकं चेति तत्र धा
आद्यं लक्षयति साक्षात्संकेतितार्थस्य बोधकं तेषु वाचकं संकेतितो गृहीतसंबंधः स्मर्यः
ननु कोयं वाच्यवाचकयोः संबंधः न तावत्तादात्म्यं विलक्षणात्प्रतीतेः नापि कार्य[illegible]का
रणभावः शब्दस्य नित्यत्वेनागनकार्यत्वे च स्वार्थेन सहकार्यकारणभावाभावात् नापि

सा० प्रत्येकमसंकेतादित्थेपि मिलितयोर्वृत्तिनिमित्तत्वमुपपद्यते उक्तं [illegible] विधयापि विशेष
१२ स्यैव शब्दार्थत्वे प्रामाणिकं गौरवमपि दोषमावहति ततो जात्यालिंगिताव्यक्तिः शब्दार्थ इति नै
यायिकाः प्राहुः वास्तवपुनः सर्वस्य तात्त्विकत्वात् सामान्यस्वरूपकल्पमानस्य तथात्वेन ग्रन्थावाह
मा० ५ शब्दसंकेतनिकेतं माह : शाब्दिकास्तु जात्यादिचतुष्टयमपि यथायथं प्रवृत्तिनिमित्तमूचुः उक्तं च
२ ५ चेमाष्यकारैः गौः शुक्लश्चलो डित्थ इति चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति तत्र गवादयः शब्दा जाति
वाचकाः जातिर्नाम भिन्नेष्वनुगतबुद्ध्यालंबनं तत्तत्पदार्थप्रदो धर्मः उक्तं हि वाक्यपदीये गोः
स्वरूपेण न गौर्नाप्यगौर्गोत्वाभिसंबंधात्तु गौरिति शुक्लादयः शब्दा गुणवाचकाः गुणो नाम लब्ध
स्व) सत्ताको विशेषाधायको रूपादिर्धर्मः चलादयः शब्दाः क्रियावाचकाः क्रिया नाम पूर्वापरीभू
तावयवो धर्मः डित्थादयः शब्दा द्रव्यवाचकाः द्रव्यं नाम वक्त्रा यदृच्छया डित्थादिष्वेकोपाधि
त्वेन निवेशितं डित्थादिशब्दानां नामत्वं वर्णानुपूर्वीविशिष्टैकस्वरूपं ननु आनंत्यव्यभिचारभिया
13 व्यक्तिः संकेतविषयः जात्यादौ संकेतः स्वीकृतः तत्र जातेरनुवृत्तत्वेपि गुणक्रियायदृच्छाशब्दानां
अनुवृत्तत्वाभावात् सदोषत्वं तदवस्थमिति चेन्नैवं गुणादीनामपि एकैकत्वांगीकारात् शुक्तिस्फटिकादि
शुक्लगुणस्य भेदेन प्रतीतिर्भ्रान्तिरेव दृश्यते च बहुतरतरंगेषु प्रतिबिंबितस्यैकस्यापि तत्तदाश्रय
भेदेन भेदाध्यारोपः तदेवं जात्यादिचतुष्टयमपि यथायथं प्रवृत्तिनिमित्तमिति स्थितं अन्ये पुनरुक्तंप

नाद्यः शब्दार्थयोस्तदसंभवात् न द्वितीयः अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात् तृतीये पि शक्तिसंबंध
मंगीकृतस्तस्य भावत्वं पाद्यते तत्संबंधस्य च नास्तीति न द्वितीयः कोयं गम्यत्वाच्छक्तिः
तद्वत्तासंबंधस्य नाद्यः ममम्माता वंध्येतिवत् स्वतिजननशक्तिरास्ति स्मृतिर्नास्तीति व्याघा
तात् तस्माच्छक्तिः संबंध इत्यनवद्यं वाच्यमुखेन वाचकभेदं विवक्षन् वाचकभेदमाह
जातिगुणक्रियाद्रव्यसंकेतजातिरेव वा तत्र तावल्लिल्पेवास्यष्टावस्थापमर्षः इति समपश्ये पिनू
ध्यादर्थविशेषप्रतीतिः अन्वयान्वयव्यतिरेकाभ्यां हेके तस्सहकृत एव शब्दो र्थबोधयतीति
सर्वसंप्रतिपन्नः संकेतग्रहश्च जातिगुणक्रियाद्रव्येषु जातावेव जात्या लिंगी तद्वक्तो वाक्यान्या पो१
हेवाभन्नभेदेन भवति ननु व्यक्तौ नाम पदक्रियाकारित्वात्तत्रैव शक्तिः संकेतः किं न स्यादिति चेत् तत्रापृ
च्छामः किं सर्वासु व्यक्तिषु उत तत्रैकदेशे वा नाद्यः आनंत्यात् नेतरः इतरव्यक्तौ व्यवहारदर्श
नेन व्यभिचारात् किंच व्यक्तिसंकेतपक्षे गौः शुक्लश्चलो डित्थ इत्यपर्यायभेदाभावेन पर्यायत्वप्रसंगः
पात् व्यक्तिः स्वसमानव्यक्त्यंतरव्यावृत्त्यरहिताः यथा आकाशव्यक्तिः सा तादृशी व्यक्तिरेव शब्दार्थो
स्तु आनंत्यव्यभिचारादिदोषाभावात् इतरास्तु व्यक्तयो जात्यालिंगिता एव शब्दार्थः केवलजा
तेरेव क्रियाश्रुत्यतयायुक्तस्य प्रवृत्तियोग्यत्वाभावात् केवलव्यक्तेरानंत्यव्यभिचारदोषग्रस्तत्वात्

सा०
१८

कृतिधर्मिकतयैवव्यक्त्याकृति विशेषणतामेवननुकायन्नियोव्यक्तिमात्रस्येतिसैवनशब्दार्थः
इतिचेन्न आकृतिधर्मिकैयैवव्यक्तिरन्वयिनीत्याकृत्यावेकान्वयधीः नव्याकृतेर्निर्व्यापारतयाः न
क्रियासाधकत्वयोग्यतेतिनशब्दार्थता इतिवाच्यं नहिकारकत्वं व्यापारनियतं व्यापारोस्यादेवा
पारांतरास्युपगमे नवस्थापत्तेः किंतुनियतपूर्ववर्तितावार्तित्वनियतं तज्ज्ञातावत्येवबुद्ध
याहिव्यक्त्याक्रियासाध्यते इतिधीद्वारात्रास्तिसाधकत्वमाकृतेः कथंपुनराकृतिव्यक्त्योरेकधी
वैशिष्ट्येप्याकृतेरेवशब्दार्थत्वंनव्यक्तेरितिचेत्क्रोत्तरत्वात् शाब्दायव्यक्तेर्धीराकृतिधर्मितयैवजायते नप्राति
स्विकेनधर्मान्तरेणास्याः स्फूर्तिरित्युक्तमेव नन्वेतदयुक्तं किमाकृतिःप्रतीताव्यक्तिधीहेतुःउ
ताप्रतीतावानाद्यः धीभेदापत्तेः नद्वितीयः हेतुत्वासंभवात् तथाशाब्दधीविषयत्वमपिकथं
व्यक्तेः अन्यथाव्याख्यानविरूपरूपाहिव्यक्तिः नचशाब्दात्तथाप्रतीतिरितिचेत्सत्यमेवं नह्यज्ञाता ज्ञाता
14 वाआकृतिर्व्यक्तिधीहेतुः किंतुज्ञाप्यमानावस्थैव द्विविधाहिलोकेपदार्थाः स्वतंत्राःपरतंत्राश्च
तितत्रस्वतंत्राणांज्ञातानामेवहेतुत्वंपरतंत्राणांज्ञाप्यमानावस्थतयैव तत्राकृतेर्जातिस्त्विकं
स्वरूपंपरतंत्रं तच्छब्दात्स्फुरदेतभावितधर्मिभूतव्यक्तिकमेवस्फुरतिनान्यथा अतोनधीभे
दापत्तिः व्यक्तेःशाब्दधीविषयत्वंचसिद्धमेवपर्यवसानमपि पदंतमाविततधर्मिकात्तद्धर्मधी

तेप्य परितुष्यंतः सर्वत्र जातिरेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति मन्यंते अपरितोषबीजं स्पंनता [illegible] जात्यादिवत्तु
रूपमपि पर्यायपं प्रवृत्तिनिमित्तं प्रवृत्तिनिमित्तचैविध्यापत्तेरेकस्याएव जातेः प्रवृत्तिनिमित्त
त्वे संभवति तद्वैविध्याभ्युपगमायोगात् तथा च गवादिशब्दानां गोत्वादौ संकेतः शुक्लादीनां
शुक्लत्वत्वादौ पचादीनां पाकत्वादौ डित्थादीनां च डित्थत्वादावेवेति सिद्धं यदुक्तं वार्तिकैः सर्वस्य
क्षणिकत्वात्सामान्यस्यापि कल्प्यमानत्वेन तथात्वादन्यापोहः शब्दार्थ इति तदयुक्तं सर्वस्य क्ष
णिकत्वमानाभावात् प्रत्यभिज्ञाया अपि तत्सिद्धेश्च न चान्यापोहस्य नञ्जा दार्थता घटप्रतीतौ
तदपोहरूपा अघटप्रतीति नप्रतीतौ च तदपोहरूपा घटप्रतीतिरिति परस्पराश्रयत्वप्रसंगाच्च पंचो
क्तैनैयायिकैः जात्यालिंगिता व्यक्तिः शब्दार्थ इति तत्र ब्रूमः सर्वो हि धर्मो प्रातिस्विकेन केन
चिद्धर्मेण सामान्येन वा घटितो वेद्यते गोव्यक्तिश्च न गोत्वेन प्रातिस्विकधर्मघटिता प्रतीय
ते न [illegible] प्रत्येतव्योऽन्यान्य विलक्षणज्ञाने शाब्दाद्भवति किंत्वाकृतिधर्मिकत्वेनैव तथा चावि
शेष्यं नाभिधातव्यं केवलदीश शक्तिर्विशेषपरो इति न्यायेन विशेषपराभूता जातिरेव शब्दार्थः न
च जाते [illegible] रूपलक्षणत्वे शक्तिर्न प्रयोजकं धर्मितो धर्मान्तरव्यावृत्ततया प्रतीयमानं रूपलक्षणं
पर्यायत्वप्रतीतेः कार्यः शक्यतावच्छेदकं धर्मान्तरव्यावृत्ततयाप्रतीतौ [illegible] ति किंच्चा
नो।

सा० गन्धर्विकाचेति तत्राद्या यथा श्रीरामचंद्रभवतत्त्वरकोदविंदेरेणुकपंमधुचमत्कृतिपदं वदंति
१५ पद्मेराजुनाम्नुनिरनापकलत्रबंधं रत्नाकरोपिमकरंदरसैरविंदं अत्र सर्वेपियोगरूढा द्विती
यायथा काकुत्स्थ कार्मुकाम्भोदत्राखोषणान्तादिनिनन्दयंतोकतमुरः कलापिनःस्वोन्मुखाः
अत्र सर्वेपि शब्दा योगिकाः२ धर्मालाः० वाचकशब्दाधीनं१ परांनामद्वितीयं२ आस्यामदिरत्या
तो५ दि एवंवाच्यवाचकतत्त्वनिरूपलक्षकतद्वैतीनिरूपयितुं अर्थज्ञानस्य शब्दज्ञानपूर्वकत्वा
त्पूर्वंपूर्वं निरूपयति यो पंलक्षणाघशक्तो बोधयेल्लक्षको ह्यसौ लक्षणापा अर्थप्रतिपादकः शब्दे
नोक्तगौकः प्रतिलक्षणापंलक्षणापेतिवाचकादिव्यावृत्तिः ननु केयंलक्षणा पदयोगात्
15 शब्दस्य लक्षणीके तल्पपेक्षायां लक्षणायाः सामान्यलक्षणमाह काव्यप्रदीपे मुख्यार्थबाधे तद्योगे रू
ढितोथप्रयोजनात् यद्बोध ... न्यार्थलक्षणा अन्य अर्थ शब्दस्य मुख्या
र्थबाधसंबंधःप्रसिद्धिप्रयोजनयोरन्यतरच्चलक्षणाप्रयोजकमित्यर्थः ननु किं शब्द
स्यलक्षकत्वं अर्थस्य वानाद्यः तस्य स्वार्थप्रकाशनमात्रेणापरत्वापारस्येपुनर्व्या
पारततयोगात न द्वितीयः अर्थस्य लक्षकत्वे शब्दव्यापारो लक्षणेत्यंगीकारविरोध
यादितिचेत् उच्यते वाच्यार्थव्यापार एव लक्षणा वाचके समारोप्यते न च शब्दव्या
पारंगीकारविरोधः अतोपितः शब्दव्यापारो लक्षणा इत्यभ्युपगमात् ननु। रा०
१५

रिति अत एव तादृशोपाधेरनुमानादर्थापत्तेर्वा व्यक्तिधीरिति निरस्तं नन्वेवं व्यक्तेरपि शाब्दजन्यधीविष
यत्वे तस्यामपि शक्तिरिति वाच्यतापत्तिरिति चेन्नैवं यस्मादेवमाकृतिधर्मस्वभावादेव व्यक्तं
१३ तेभावैस्तस्मादेवात्र गवादिशब्दधीविषयः यस्याः स्फूर्तौ शक्तिः कल्प्यते तत्र सा [illegible]ः आ घंश
कृतिरेकांशो व्यक्तिरन्यः तत्रान्यलभ्याकृत्यंशस्फूर्तौ शब्दस्य शक्तिकल्पने व्यक्त्यंशस्फूर्तेरन्तर्भावो
ऽवर्जनीयतया भवति अनन्यलभ्याविषयत्वाच्च व्यक्तौ शक्तिकल्पना एवं व्यक्त्यंशकोऽकारणा
कस्मादिति चोद्यं चेन्निरस्तं नान्तरीयकस्य पृथक्करणापेक्षाभावात् अत एव न विशिष्टवाच्यताशक्ति
कल्पनागौरवं च न च शब्दमतवदुभयोपाधिकृत्स्नोभयार्थविषयत्वस्वीकारः शक्तेरनन्यविषय
लभ्यविषयत्वादिति सर्वमनवद्यं तदेवं मतभेदैर्जात्यादिचतुष्टयस्य जातेरेव वा जात्याकृतिलिंगित
व्यक्तौ वा अन्यापोहे वा संकेतनिकेतनत्वे स्थिते वाच्यस्यार्थस्य चतुर्विधत्वं भवतीति चेत्तत मेवा
द्वाचकशब्दोऽपि तथैव व्यवस्थितो भवति अभिधां लक्षयति मुख्यार्थगोचरा तस्य व्याप्तितक धप
ष्यते अभिधा तस्य वाचकस्य द्विरूपाणामिव शब्दानामपि पदार्थप्रतीतिजननानुगुणः परिस्पं
दपरिणामविलक्षणो व्यापारोङ्गीकार्यः स च कोऽभ्यन्तरविचारणायाः संगतिप्रतीतिसाधनात्मको
बुद्धिविशेष एव स च आत्मनिष्ठोऽपि शब्दधर्मत्वेन व्यवह्रियत इति प्राञ्चः साहित्ये आरूढिपर्विकापा

श्री

स० नहि विषं भुंक्ष्वेत्यादावपि तल्लक्षणमस्ति सर्वेषां पदानां लक्षकत्वे न वाच्यार्थाभावात् यदपि मानं
१६ तदविरोधे तु मुख्यार्थस्य परिग्रहे मुख्यार्थेनाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणा यत इति लक्षणालक्षणं त
दव्यापकं कुंडपायिनामयने मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र तल्लक्षणाव्यापकत्वात् तथाहि
यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र अग्निहोत्रनामत्वं तत्प्रख्यन्यायेन सिद्धमिति अग्निहोत्रशब्दः
कर्मांतरे नित्याग्निहोत्रसाधर्म्यात्साध्यत्वेन लक्षणया प्रवर्त्तत इति प्रकरणांतरे प्रयोजना
न्यत्वमित्यत्र निर्णीतं न तत्र मानांतरविरोधः तदर्थस्य प्रत्यक्षाद्यगोचरत्वात् तस्मान्मु
16 ख्यार्थपरिग्रहे वाक्यप्रामाण्यानुपपत्तिरेव लक्षणाबीजं उक्तं हि वाक्यप्रामाण्यभंगः स्यात्
त्याज्ये वा परे पदे लक्षणा तत्र विज्ञेया वाक्ये लौकिकवैदिक इति गंगायां घोषः प्रति
वसति आदित्यो यूप इत्यादौ लौकिकवैदिकवाक्येषु मुख्यार्थमात्रपरत्वे वाक्यप्रामाण्या
नुपपत्तिः यद्यपि तत्र वाक्यार्थान्वयानुपपत्तिरप्यस्ति तथापि लोके सुवर्णपुष्पां पृथिवीं त. म.

दुर्गादि २ १६

र्थस्य लक्षकत्वे कथमजहत्स्वार्थायां स्वार्थांशे वृत्तिविरहाभावः केवलसमुदायभेदेन लक्ष
णलक्षकभेदसद्भावादित्यवेहि नन्वर्थधर्मत्वे लक्षणाया आरोपः किंनिमित्तमिति चेत् शक्य
प्रतिपादितस्यैवार्थस्य लक्षकत्वादिति वदामः न शक्यव्यापारसंस्पर्शमंतरेणार्थोर्थां
तरं लक्षयतीति अन्यथा प्रमाणांतरोपनीतानामर्थानां लक्षकत्वप्रसंगात् अर्थव्या
पारेपि शब्दमहिम्नाप्राप्तत्वाच्छब्दव्यापार इत्युच्यते अत एव सा तात्पर्यनिर्वाहशब्द
व्यापारेण लक्षणा न्याश्रीयते वाच्यार्थबाध इत्यनेन न वाच्यार्थस्वीकारे वाक्यप्रमा
ण्यानुपपत्तिर्विवक्षिते न तु वाच्यस्य वाक्यार्थे न संबंधोपपत्तिः नापि मुख्यार्थस्वीका ३४
रे प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधो विवक्ष्यते अत एव तदुंयविवक्षया प्रवृत्तं कैश्चिदुक्तं
लक्षणालक्षणं रूपमव्याप्तिदूषितं तथाहि वाच्यस्यार्थस्य वाक्यार्थसंबंधानु
पपत्तितः तत्संबंधवशप्राप्तस्यान्वयाल्लक्षणोच्यते इति यल्लक्षणं तदव्यापकं॥

म॰प्र॰ धा जहत्स्वार्था अजहत्स्वार्था जहदजहत्स्वार्था चेति त्रिधा इतरेतु प्रत्येकं गौणी रूढा
१८ चेति द्विविधे इति फलितो लक्षणा सप्तविधेति विमांगं सिद्धवन्नूत्यक्रमेण तासां लक्षणा
१७ दाहरणो च वर्ण्यपन्ते जहत्स्वार्था लक्षयति स्वार्थं हित्वा परोक्तिकृति जहत्स्वार्था
तदा भवेत् यदा गंगादिशब्दः परस्य तटादेर्बोधाय धिकरणत्वसिद्धये स्वार्थं हित्वा
स्वाम्मनं तटाद्यर्थं प्रवर्तयति तदा स्वार्थपरित्यागाज्जहत्स्वार्था अन्वर्थसंज्ञेयं यथैव प
१७ धा ग्रामास्त्रयः स्वरस्थिताः क्रुधनाः सदैव वक्ष्या जमध्यमयुताः भरतेन ख्याता रामेण
तन्न तघनाः शतशो महाः प्रेक्षाःपात्रवशगा निहिता नदीषु भरतेन संगीतशा
स्त्रप्रवर्तकेन ग्रामाः स्वरसंदोहात्मकाः स्वराणां संदोहो ग्राम इत्यभिधियत इत्युक्तेस्त्व
त् दैवप्रोधन इत्यत्वा धातोस्त्य अत्र शब्दस्य महिम्ना भरतेन तज्जविशेषा
वतीर्णा इति धेन्यतेति चेन्न परावघ्रृ ग्रामस्तथैवैको मध्यमग्रामेण च गांधार

रा॰म॰
१७

चिन्वंतिमुहुर्यास्यः शूर अश्व[illegible]तवैं[illegible]यश्च जानाति स वितुमित्यादौ पदार्थानाम
न्वयः संभवेपि निष्प्रयोजनेतान्यसंभवेन वाक्यप्रमाण्यानुपपत्तेः प्रतीयमान-
वाक्यार्थं हित्वा श्रुतादित्वसंपादहेतुरिति ध्वनिना सूच्यते वेदेच्चवापूर्वेऽपि शब्दवेत
स्तादौ संभवत्येव वाक्यार्थानन्वयेनैरथक्यवशेन देवताप्राशस्त्यलक्षणया कर्मणः प्राश
स्त्यं लक्ष्यत इत्यर्थवादाधिकरणे निर्णीतं तस्या वाक्यप्रामाण्यानुपपत्तिरेवलक्षणाबीजं केति
सूक्तं तथा गङ्गेति योगशब्देन संबंधमात्रं विवक्षितं प्रयोजनं यथासंभवं तत्र तत्रैवोह्यं अ
त्र स्थितौ वा प्रयोजनादिति लक्षणाविभागपरिशेषे लक्षणापरमितिज्ञेयं तत्र रूढिलक्ष
णा यथा प्रवीणो भवतो राम कृपाणो युधि यत्विजे काषंचेर्मंमयं हित्वा गं हा दृढलमयं द्वि
पा अत्र प्रवीण इत्यत्र वीणाप्रकर्षस्य प्रकृतानुपयोगात्तत्रह्लतः प्रसिद्धेरेव निपुणत्वे
लक्षणा अथ प्रयोजनलक्षणानुप्रथमं मुख्यसारोप्यसाध्यवसानाचेति त्रिधा तत्रा

सा नः स्वामिध्येयविपरीतमर्थं बोधयति तदा साजहत्स्वार्थैव विपरीतलक्षणेत्युच्यते यथा रामः सुराम
रउरामदउर्जैवन्नौदैत्यः परार्द्धचतुरं च मूसमूढः जम्भः वपं वद विभो मारावणोनेस्पानुमुतेन
१८ मनुजेपदातिनाच इदमिंद्रजिचनमपि ध्येयविपरीतार्थं लक्षयति रामरावणयोर्मे स्वार्थ
मं भवानुपपति विरोधः संबंधः रामस्य मनुजपलरावणस्यदुर्जीयत्वंप्रयोजनं इयं व्याज
स्तुते बीजं यत्र वाच्यया निंदया स्तुतिः स्तुत्यावा निंदागम्यते सा हि व्याजस्तुतिः अर्थविपरी
18 तार्थप्रतिपत्तिमूलं लक्षणामूलैव अजहत्स्वार्थां लक्षयति शब्दः स्वार्थं त्रिपाति ह्येस्वार्थायसा
जेनलक्षयेत् अर्थांतरं स्वार्थं पुत मजत्स्वार्थिका भवेत् यत्र शब्देन स्वार्थं त्यजता त्रिपाति क्रिये
स्वार्थापरित्यागेनैव तद्विशिष्टमर्थांतरं लक्ष्यते यथा कुंताः प्रविशंति अत्र कुंतप्रवेशना
मतं कुंतःपुरुषालक्ष्यंते सा जहत्स्वार्थालक्षणोलप्यः यथा दयादाक्षिण्यदातत्वधैर्य श्री०
धर्मादयो गुणाः विशंति भवतो रामस्य धर्मात्मनिर्मांसमं अत्र दयादिगुणानां स्वतः

ग्रामइत्येतद्ग्रामत्रयमुदाहृतइमिन्युक्तत्वान्नापरिमिताइतिच ध्वनिः स्वइहिता
स्वरैर्निषादादिभिः सप्तभिर्मूर्च्छिताः प्रियाइतिस्वरूपकथनं स्वैर्वैरहिताइतिनि
दर्शयत्येतत्किंचमध्यमयुवामध्यमेनग्रामे तालसंतताः अन्यत्रनत्रयोप्युक्ता
इतिभावः एवंमदंतग्रामे श्यामदतग्रामाणामतिशयउत्पर्षप्रतिपादितः
स्फुटत्वव्यतिरोवावशब्दार्थस्तेप्रतिभोसाधितातिशयोक्त्यनुप्राणितो व्य
तिरेकालंकारः अत्रनदीनांग्रोलाहपाणांग्रामाधिकरणतानसंभवतीति
नदीशब्दस्तस्मिन्नमुख्योचैतन्महितेवाक्यप्रामाण्यभंगातंन्यक्षाधिकतरशैत्य
पावनत्वादिद्योतनायतत्संबंधिनितीरेलाक्षणिकमर्थंप्रतिपादयंजहत्स्वार्थी
दुपमप्रस्तुतशंसादेर्बीजं सामान्यविशेषकार्यकारणभावस्वरूपाणामन्यतमस्याप्रस्तुतस्य
कथनात्तेषामन्यतमस्यप्रतीयोगिनः प्रस्तुतस्यगम्यतेऽप्रस्तुतप्रशंसा। तत्राप्रस्तुतस्याप्रस्तुतत्वादे
वकथनमनुपपन्नंतत्स्वार्थंपरित्यजेन्नप्रस्तुतमाक्षिपतीतिप्रकृतमस्याः जहत्स्वलक्षणामूलत्वं। पदार्थ

पा० पातितो यो वै कुंठलोके वसतिं वितनेत्तेषं हरिः संप्रति रामनामा सीतातमेतो निवसत्ययोध्यां
१९ अत्र पदेशकालादिवैशिष्ट्यं हरेः पूर्वं ममत्तदेशकालादिवैशिष्ट्यमधुनानास्तीति तत्तायमिस
त्र तत्तांशेनस्वार्थं जहातीदंतांशे तु नेतीयं जहदजहत्स्वार्थलक्षणा न त्वेवं तर्हि यं लक्षणाय
दह्यपचमेदसूत्तं स्यात् तदसाधु अभिधावतस्या अपि एकपदधर्मत्वेन पदसंघातधर्मत
19 या काव्यदर्शनात् अत एव काव्यप्रकाशकारो नैतामुदाजहार नाप्यतिमः परीक्षकः नेयं
संभवतीचेत् अत्र ब्रूमः किमिह लक्षणा नास्तीति विवक्षया परेनोदाहृतानस्य पिउक्तद्वय
शब्दांतमेव वर्ततीति वा नाद्यः विचारासहत्वात् तथाहि यावता शब्देन यावनर्थः प्रतीयते तावा
नेव तस्यार्थः न न्यूनो नाधिक इति स्थितिः तेयं देवदत्त इत्यत्र तत्तेदंताविशिष्टं देवदत्तस्य स्व
रूपमवभासत इति तावदेवार्थः तत्र तत्तांशबाधेन्यून मिदंतास्वार्थे इति रूपमनेनाभिधी श्री
यते प्रतीयमानं च तत् पयाकयाचनलक्ष्याप्रतिपादनीयं तेन तत्तायल्लाद्वितेदंताघटितमे १९

सभाप्रवेशासंभवाच्छत्रिपदादिशब्दः स्वार्थोपादानेनैव तत्संबंधिनः पुरुषान् लक्षयतीति न
च स्वार्थपरित्यागेनात्र शब्दस्याभिधांशांतरे लक्षणा चेति एकस्य शब्दस्यैकदैव वृत्तिद्वयाप
त्तिरिति वाच्यं अत्र स्वार्थं हित्वैव स्वार्थविशिष्टेर्थांतरे छत्रिन्यायेन लक्षणास्वीकारात् तर्हि
अजहत्स्वार्थतानुपपत्तिरिति चेत् न अभिधामात्रत्यागेन स्वार्थपरित्यागः गंगायां घोष इत्यादि
स्थलेपि लक्षणायां स्वाभिहितार्थमेवार्थांतरवैशिष्ट्येन विवक्षितपुनर्लक्षणायाः स्वीकारादि
ति संतोष्टव्यं समासशक्तिखंडद्योतनं प्रयोजनं इयमजहत्स्वार्थलक्षणा समासोक्त्यादेर्वीजं
प्रकृतविशेषणसाम्यादप्रकृतस्य गम्यत्वे समासोक्तिः तत्र प्रकृतस्वरूपानुपमर्देनैव विशेष
णमहिम्नाऽप्रकृताक्षेपात् अनयोर्जहदजहत्स्वार्थलक्षणयोः लक्षणा उपादानलक्षणा इ
ति संज्ञां विनिवेश्य व्याजहार काव्यप्रकाशकारः जहदजहल्लक्षणां लक्षयति अंशभेदमु
पादाय जहाति न जहाति च शब्दः स्वार्थं यदि जहदजहत्स्वार्थलक्षणा यथा समुद्रकं नृपमम्

सा० संभवत्येवतयोरभेदेनप्रतिपादनमितिचेत् मैवं किंपूर्वकालोपलक्षितस्यैतत्कालवैशिष्ट्यलाभे
२० दः प्रतिपाद्यतइत्युच्यते किंपूर्वकालोपलक्षितस्यवर्तमानकालवैशिष्ट्यलक्षणःप्रतिपादनेन
नाद्यभेदःसिद्ध्यतीति नाद्यविशिष्टस्वरूपयोरभेदासंभवात् तथासतिवर्त्तमानविशिष्ट
स्यप्रागपिसद्भावप्रसंगात् नापिद्वितीयः साक्षादेवाभिधानेसंभवतिपरंपरयाप्रतिपाद
नाश्रयणस्यायुक्तत्वात् उभयपदलक्षणाश्रयणेकल्पनागौरवात् तथाश्रयतइतिचे
न्मैवं परंपरयाभेदप्रतिपादनात् साक्षादभेदप्रतिपादनेउद्देश्यविधेयभावस्यदर्शितत्वात् तथा
विनिगमनायांकोहेतुरितिचेत् ब्रूमस्सितापिस्यसाक्षात्प्रतिपादकत्वाभावेति ब्रूमः एवंवेदां
तवर्णितमार्गेणपदद्वयलक्षणापक्षावलंबनेप्यालंकारिकमतेजहदजहल्लक्षणाभिधीयतीति के
षांचित्तदुदाहरणमज्ञानविलसितमेव एतास्मिन्नपिश्रुत्यैवउपचारेणप्रसिद्धत्वात् उप रामः
रोनामगुणयोगस्तदभावादेवामांपश्चत्वं भिन्नत्वेनप्रतीयमानयोरैक्यारोपणमुपचार २०

वदेवदत्तस्वरूपमभिधातुं ठनाल्लक्षणाबोध्यमिति अकामेनाभ्युपगंतव्यमेवेति स्वरूपमत्रनांती
लक्षणान दीतो वस्तरार्थस्वार्थेसकलमपिममयेयतिनाप्यजहत्स्वार्था स्वाभिरूपपरलक्षणाभावा
न स्वार्थस्यैवांशस्येदेन हानाहानाभ्यां स्वार्थ्य स्यामुभय वैलक्षण्यात्को चेतरमित्यन्ये चेयं
जहदजहल्लक्षणा दृश्यते च लोकवेदयो अंतर्द्धमंतवैदिकनोल्यष्षेवादिवेदविषयंमुद्धे सा
५५ दोपदसंघातलक्षणाक्षत्रवादिनश्चेतामेवोपजीमसत्वाकार्थीव्यवस्थापयंति इयांलमे
दः अलंकारिकास्तावत्ततोशस्येवहानेदंतांशस्येदनी ममवाहनमितिदत्त जहत्स्वार्थामाच
क्षते वेदांतिनस्तु दृष्टांतदर्शितिकयोरेकात्म्यायसायंदेवदत्तस्य त्रापितत्तेदंताशयोरन्यो
न्यविरुद्धयोरपित्यागेनाविरुद्धस्वरूपमात्रावपरित्यागेन च बुद्धोपलक्षितं स्वरूपमात्रं लक्ष्यते इ
ति जहदजत्स्वार्थाक्षुत्साचतत्वमस्यादिमहावाक्येपितत्पदार्थगतविरुद्धांशत्यागेन अ
विरुद्धचिन्मात्रोपादानेनत्वं अपोपलक्षितमेव मवंठवस्तुमागत्यागेलक्षणायाप्रविपा
चतस्वर्णयंति न चालंकारिकोक्तमार्गेणापूर्वकालोपलक्षितस्यैतत्कालवैशिष्ट्यवर्णनेति

सा० नैषधीयचरिते जातस्तस्मान्न मेऽतेन वा नाथ मे वन्मतदो धृष्यति चमृगा पुंभावनिराकारेता: अत्र यथा त्वं वै दृति नः
२२ किमिति नन मे तिकिं नित्या हुतासारिसा श्यन नैधिनुप यी ति इति शिवं भ इः पितृ दनोन र सामथ्यो
दुहितुल्लिपङ्न मे तद् इति कनैकोति रिक्तपुं न दुहृ श्चुन मोप कुचिराविविति नि षधानि दृ अन्यथा दितया
दस्यु का काश्रुषेराजा वान्यथा वा जनी क्रि यते यत्र वक्रो क्तिस्यात् वे कृतिः तत्र श्लेषरा यथा वीते कु
ध्यासि किमपात्वयि कृतेलङ्यालं किंचि त्कृते प्रेमस्कार गिरा श्रापे मम हरे रे मोरु दूरी कुरु श्रीरवः
श्लत्र जपेकरे तव मदेन्नो सी प्रति निश्चतीत्या नापेः कुपिताविदेह जनयाः रामे मध्यो क्तो निर्नी अत्र
रामेण मयेति मच्छद्धा निदूषेता वा वपे धृष्यति दृश्या मा माराद्रक मन ते नमत या श्रा श्रा पाद्रूरं मदं दूरी
2) कुरु बिंति रामेण वा कर्ण वश्युक्तं दृश्यातु श्वयिकार हरे श्री रवि दूरी कर्तुं न भक्तो मि यदुना करे श्री रवस्ये भा
वादिति न वाक्यमन्यथा योजितं काकु दाहरणं यथा दधनि धरणी च कामे कस्मिन् रामते मुत्रे गो
धन गामनल जेतब ह्वो मधुरं धरा अत्र हे राम त्वञ्जनैके नैव पार्थसाराशि स्रगी प्रति पत्तिमाजा सीम्
यदुधा नाल जेत एवे त्यन्त न्ह् जस्मत्रामस्म म धुरं धुरं ता भार वाये किमित्या वा द यन्नि ति काकात्र ति
पत्ते अयं लोकव्यवहार मलेख व त्रिधा न लीकोरा ने तिल ना दि पिशु: प्रत्यनीकं ता बलाद्वपति प्रतिप
क्षस्य बलिनः प्रतीकारसुदुष्करतदीयस्याति रस्कारः प्रत्यनीकमनहं पति जादुपकर्ता लावण्य पद्म त्वया श्री
रघुभूपतेः सरोसिज सुदृज्ञो लोमावुमावापनि द्विती तथा वित्तन्तावा मा नुजमुखेन चेतल्यतो बत २२
गलयंताः कीर्तिर्लीर्तिं कृष्णानुसव ज्योः अत्र उपकार लावण्य गुणाधातान रामे ना पराम् तोरदि

मापरिमेवंभवभवनद्दष्टीभटैर्हदूरैः स्वामात्यान्नमंदतो हतान्नपुषिंहितानाकर्णार्थंतोद्विषः त्वद्गीत्या
जनितान्पक्षपञ्जरिमाध्मासोंमुमोहादिकान्भावान्त्वंपुष्टिपक्षधाव्रकटेनोपायैः समाधद्वचन
श्रवणमनद्भयजनिताः अक्षीपञ्जोड्डाटचोभावाः पतेनसंवृता अपिकर्पंचिदसित्यर्थः संतः बुद्धिवि
योगन्न्रोकासिर्नेयिननिकृताइति सबन्तिव्याजोक्तिः ग्रुधाकिंवसाम्यात्स्वबाबात्तदीनकातिविद्लेको
दानूलन्नयति स्वसाबोक्ति संबेन्नारूपयाबदस्तुवर्णनि यथामदीपर्कसंबध[illegible]नाटक बेहो
जीराचुंबितुंचिकिषितमाविरस्तोवल्लकीमीबद्दूर्शित[illegible]बाद[illegible]तंत्रीः स्पृशतीनवेदः मंदस्पंदि
दितर्कीउत्तालनकररामा[illegible]मितमुखौकिंपोरौनेशीयते मियश्च १८
प:८ मात्रपालापः[illegible]कारिसीसातादोग्रजोकिंनुबिनिरबः कोप्यंकुलोदृश्यतेसंमोहनमुहमुर्दवेनकु
तोविवस्यानिरद्दनात् कोमिटंतिहलाहितारघुमुवाकुद्धनपुदपुनः कमुखाशमयीतिश्रीकार[illegible]
लपुरालताः इयं प्रश्नपक्षात्त्वेनविशेषतश्चमत्करोति यथा किंशुकमेरवमनुकरोत्तेकामार्तिंवदति
दुःसहोधीरः किं वगीतीमधुरं बिंदुरसमसुरवंतुरंगमुरवसन्नो उत्तरं प्रश्नात्वेवेदुतरा[illegible]हियदि प्रश्न
कौपंतेपत्र[illegible]विविधमुत्तरं परिसंख्यामबद्धपमबद्धं [illegible]नेबेतिविद्रोषतीदपं पत्रप्रश्नोदुर्वेक
मुत्तरं पत्रानुपनिबद्धस्यैवप्रश्नस्योत्तरसामर्थ्यादूहस्त्रपनेनत्रापरः कोर्णापुष्पा कोरानुप्रि
बुजोष्टु[illegible]नरोकथ्यपसीरारहितोयोकोबापीडिलकुगुंढोष्णप्यतोअमरवोहितंपापेतो ताहभोज्य
समस्तवस्तुविहितीसत्यस्रा[illegible]जः पुत्रोमयविह्वलारघुपतत्यासोहकाननेएतेबन्नगाङो

सा० २२ पिस्वपरिमेयशक्तिस्तुल्यमात्रमसहायो भवद्भिः कैर्महावीरैरतः प्रभृत्यैव तु भिर्गुणामलीतांतिश्छायेवे
त्यत्रैकस्य प्रसिद्धस्यार्थप्रकाशितः । उदात्तालंकारलक्षणमिति । उदात्तालंकृतिसामाप्यामसमसंक्षेपेणवर्णने
श्चर्यवर्णनमात्रस्य स्वभावोक्तिरिति प्रसिद्धेरुदात्तालंकारस्य तत्र भेदः स्तुतः । तत्र भाविकाभेदः । यथा स्थितस्यैव
वस्तुनो भूतभविष्यतोः कारितानुभवग्रसनात् । यथा श्रीतत्वेनिंद्रनीलोपलदलसुषुमादिकि
लेहारहीरस्फारीभूतरामणीरत्नचिरभरकतस्फूर्तिघोषवालजातेनानारत्नालंकेलीगिरिवि
वरजुषि स्मरकासारसारविच्छन्नाशविहाराविष्टध्वनितविघटोऽराघवो दयलीलः । अनुकल्प
उत्पति । अनुकल्पस्तु गौणमुख्याभिसमन्वितेरमुख्ये किंचित् प्रधानत्वेनाभिधाय तदित्तर
22 मुख्यासंभावनया गौणाभिधानमनुकल्पः । यथा श्लाघ्यः कोदंडविद्यापीराघवोऽरावणोऽपि
वा यया ध्वीतहस्तोदद्यास्त्वपनोदहेनोऽपि वा ननु भये विकल्पे कल्लेन विकल्पालंकारः कि
न स्यात् मैवं तुल्यबलत्वे हि विकल्पः । न चात्र तुल्यबलता । तपनापेक्षयापदहनवद्भामावेद
पारावरास्य तदपन्यत्वात् । अथ रसवदलंकारादीनलक्षणोदाहरणानि दर्शयति । अंगभा
वरसोऽपक्रमाद्यप्रत्ययपचारसैभकोत्तत्तत्रसवदलंकार उदीर्यते प्रेयोलंकृतिरीर्भचेज्ञावो भा
वीतरैवतिरसाभासोऽप्यवाभासोपत्रस्यस्यभावस्योर्मिभुजेतत्रैरूर्जस्वलेंकिती समा
हितालंकृतिः स्यादृङ्गभावसंदये क्रमेण यथा गौरी सा त्वरितं मम अघदुरितं दूरीकरोतु । २२

शशिनौ तत्प्रतीकाराद्वमौ ते तेजो मुखसरवेयोः कृशानुकमलेयो; कीर्तिहर्षं कुरुते हस्तप्र
ते तेनानीकाभिभवाशक्तस्य कस्यचित्तत्प्रत्यनीकाभिभावकत्वं दर्शनादिदमपि तादृगिति प्रत्य
नीकमुच्यते प्रतीकमाह यत्रोपमानस्याक्षेपः कैमर्थ्येन कथ्यते यद्वोपमेयभावोऽत्र प्रतीपः
२४ स्यादलंकृतिः यत्रोपमेयस्य लोकोत्तरतामभिव्यक्तुमुपमानस्य कैमर्थ्यं चमुपपद्यते यद्वो
पमेयस्योपमानता क्रियते सोऽपि द्विधा प्रतीपालंकारः यत्र हृद्येष्वुपमानस्य तत्त्वापेक्षया प्रा
५६ तिकूल्यवाचो युक्तेः प्रतीपे द्रवृत्तिः यथा जगच्छ्रीशशिविभातिकया पुरीरा पाणौ रघुणीप्र
वरे विधाता बिम्बदृशादीनु विकलान्वितिर्वीत्यस्वलोकशोभाजनेत्यथ पुनः श्रीमकमुखमाशीक
बलयोल्लासिताकृतिः पतिः कुंडलिनी रामदोर्दण्डवल्लिरिडे यत्रोपमानतया प्रसिद्धस्यो
पमेयकरणं रामभुजापेरपातस्यायकर्थ्यमभिव्यनक्ति सूक्ष्ममाह यदसंलक्षितं सूक्ष्मं
सूक्ष्मं स्यात्तस्य कथने यत्र सूक्ष्मत्वं नाम निपुणतरमात्रविद्वाय तादृगर्थस्य कथंचित्प्र
काशने सूक्ष्मालंकारः यथा सांद्रोः संग्रामरदोरिहःशतमरवर्जितकुंभकर्णेतिकार्यस्त्रातीसी
मौ चतुर्भिः कपूनिव मनुजैर्नितमेकः शशांकः इत्यौ सुकच्छलापीन्द्रसदसि निनादिभुरावरा
यसुजन्मापर्थं तत्तीभरं रसस्थं स्फाटिकाविटमुपादकृष्णं वृधिरालौ यथोश्चरत्वराहरकोविदम
हासत्वतयाचतुः समुद्रसमावृता मापायिभ्रमेरी दृक्षमत्तमसहायपारा तथा रामभद्रः को

सा० १० दनुपपन्नेष्वाद्यार्थालंकाराणामेषामेवान्योन्यमिलितानां संसृष्टिसंकरपदवेदनीयत्वात् कथमनयोः पा
२३ र्थक्येन परिगणनेति चेत्तत्राह सौवर्णाभरणानि लोकविदितान्येकैकशः शोभनान्यप्यन्योन्यकरं
खितान्यभिनवं शुभ्रीतिशोभां पुष्णन्ति तथैव चमत्कृतिं पर्यवगिमाः काव्ये द्विधालंक्रियासोगर्भेदा
संकरेण चतथोन्मत्तसमकालिका तत्र संसृष्टिमाचष्टे तिलतण्डुलसंश्लेषन्यायादात्मसंसृष्टिर्मता
कृतोनो घटते ला संसृष्टिर्निगद्यते श्यामामलीकातीनां सावीतरभेदभिन्नानी परस्परभेदेन रूपे दृष्टा
एकत्र तिलतण्डुलन्यायेन संयोगाद्वस्थितिः संसृष्टिः सा च शब्दार्थालंकारगतत्वेन त्रिविधा
२३ तत्र शब्दालंकारसंसृष्टिर्यथा उदयदर्कसमिद्धप्रथमविगलत्त्यादौ वृत्त्यनुप्रासच्छेकानुप्रास
यमकानां संसृष्टिः अर्थालंकारसंसृष्टिर्यथा देवतीवसरप्रसारीत्यादौ पूर्वार्धे दिनकृत्स
र्वस्वपाद्यचूडत्यत्र सर्वस्वपूरितेन तेजःसमृद्धे लंदितलानास्पाथ्वसैवतेवर्तिविकर्त्तनमा
त्रयतिलेनतमप्रतापतपनात्येवपात्तसाट्टच्य मालिप्यते इति तदृगोनातूपादिन्यस्थोनाहरदूल
नरूपकं इति तयोः संसृष्टिः तदभयोपुस्थापितयोरतिशयोक्त्यर्थश्लेषयोस्तथा चाण्डकेशरिको तवयशश्चन्द्रपप्र
तिमं स्यातो व्यतिरेकविरोधाभासौ नयोनतालेनारुद्वलनात्मनेन्त्यशब्दश्लेषाभ्यां चेति तेषां तत्रैवांसंसृष्टिः शब्दार्थालंका
रसंसृष्टिर्यथा मोहासंधिरितिमन्त्रवल्कनुप्रासतेकाभ्युप्रासाभ्यां संसृष्टिःप्रोत्तरिकोपालभ्यात्प्रतिशयोक्त्योः संसृष्टिः विर २३

कृ१

स्वतपि त्रैस्थारगुरशो तामुपगतामूलोमिलितो नीरसः यस्याः पादहतः प्रणाममनिरतः कोपप्रशी
त्याश यालालालहनमिवि रामुष्णकलिकाल दंभी समालिवेत इत्य शृंगारस्य विनिस्सगोरी
मुदीत्रपप्रवत्तस्यांगतीभजतिमा घाटी घोरवुरेत्यत्र वीरशृंगारयोरंगांगिभावः त्व
त्समा पट भेद पाग्यनिहितो सा चर्तकुंभाविमो किं त्वं धूर्तः गंधसिंधुरविभ्रमः कुंभाविमौ किं त्वि
ति कीलारित रंगो चरार घुपते कांता गुनानो कुचाभोगौ वीक्ष्य वितर्कयंति चकिताः प्रत्यर्थिनः
प्रार्थिवः अत्र त्रास वितर्कयो व्यभिचारिभावयोरंगांगिभावः रामत्वद्वैरिणः कांताः कांतारां त
रचारिणीं विलोक्य हासेनोः क्रीडाकंठमालेव तरसा अत्र तिर्यगरसाभासः शृंगाररसस्य तो ६
गः दुर्वारा युधि पत्रिणो रघुपते मांसे द्वीत्र गुरामो सैदह यैतास्मि भाति नितराः स्वास्थ्य ममापाद
पः इत्थं जल्पति रावणात्मजनकन्नात्मैन सत्युमेवो तावानात्मात्मीत्यै तय दावली पचपुनैर्दत्या जने
न्य ब्रुवीत अत्र कामुकस्य रावणात्मजगवभासः सीतायां कामनमिर्वमा वेषत्यैषी दपितत्रजनविवो
गाद्यकरा शशिनिभां त्रोणविकृतामपि तुल्यो रामसीतामुखेदु नदृष्टपवनस्य न प्राप्तिता मोन्मुखे ।
प्रशमितपारिखेदो प्राणहर्त्री सुप्रामे अत्र मानि हवेस्ती अत्र निस्तितानामेवेत भामलिका
राणीछविविधानामपालिंगनभग्याल भ्रस्खरूपो विसेयु चलेकारो निरूपयितुमारभंते नन्वेव

२८ स्थितिकैमुतिकन्यायेन दंडापूपिकास्थैतेर्यापत्यलीकारस्यगम्यमानत्वात्संसविरपीत्यसेप्रपंचे
सा न तत्र च पूर्वत्र चिन्तातौ पालीकारसंकरः उक्तसजातीयसंकरस्तु दोर्दंडकिरणध्वस्तुनेक्तीचर
तेनस्तत्ति गजोद्याचलात्तुत्तोरामारविलिविाकभो रामेरविरिविस्तुपमपादांदंडविरयोर्निशाचरतम
सोऽग्निरिद्याचलयोशपनाग्रलाधैतद्वतिलसजातीयासंकरः संदेहसंकरो यथा सेनाधिपास्तुपतेः
सितरकनीलास्तत्युप्रवेगात्तयः परिवार्यलीकीध्यालोकावारिनिधि वीचितटोपनीतः फेनाघुमा
लंदलपेतवतराशिकल्पा अत्रसिंधुसलिलगतानीफेनानिद्रुमप्रवालानीतिहरिसंदेहत्यात्तदाश्रि
२५ भावस्पसंदेहात्तव्यातकपीनीतटात्तफेनाघभावस्यपाल्लीकमुल्लेखतयोपमासंदेहतयोः संदेह
संकरः यथावा प्रचलप्रतापदहनस्तवक्त्रानकिमिरल्वेयदनाकहनः आगच्छतिरघुवीरस्त्वरिते
शतकोटिसारपरिवारः इतिसंस्कृते इतिसीतास्याः सेनपरित्रिजयवचने अत्र प्रतापदववदहनइति
वाप्रतापोदहनइवेतिवासमाससंदेहोऽपमेरूपयोसंकादपक्षरूपमितिवाघुराधिनिःसामान्या
प्रयोगइतिचसमाससदृशस्याप्यनुशासनाद्भवितिरूपकोपमयोः संदेहसंकरः साधकबाधकमाना २८
नामाचेसंदेहस्यस्वरसवाहितत्वात्तदन्यतरसद्भावेतुभवतिसंदेहनिरुत्तिः मामधिशुतपतनलिने श्री

तदेगधर्मस्य निर्गलत्वभंग्याप्रवचनेनसौभवात् तस्मात् स्याद्वे पालिदर्शना ॥ भीवस्यनु ग्रामस्य संरु
षि एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यो सीकरेलब्धपत्ति हीरनीरत्नयां पप्रसीकर: समुदायेते श्रीगणिभावासी
दत्ता ब्रचको वपात्सत्तुनिधा ॥ श्रीगणिभावनसीकरो यथा संवर्द्धपतिर्लिजकी वेनेनस्य यज्ञोवनत्थचि
बाडबनूनद्यु पक्षमभूतकातिशयानयो भेदे शास्त्रसेदाध्यवसाय स्वरूपता सागर: स्वप्राणेन सदृशा स
गापाप क इति प्रतीयते तद्विनाश स्वरूपानुचितकर्माचरणजनितानज्ञानमग्नस्य निचेतकोटर प्राय
नेहलुतं पोत्सहते साधवाचकयदभावाद्दुस्थितिपत्रयोर्निर्घोतप्रेहात्सीकर: यथा वा भानुः
किंसनभोगस्यत्रगम्भेते ज्ञविता धर्मसाम्यात् स्वर्पादिरूपता सदि चप षाडिश्रायधमीलि विनीते
गुणानिर्भिन्नवद्धतिनिश्चयीणिकारानिष्ठयोतः सिद्धः सचन भोगोत्मादिनिषपदेपानानो तत्तद
र्थीनीभेदत्वमेदाध्यवसायपरमातिशयो स्यनुप्राणितः ॥ श्रीगणिभावनसीकर: सूर्यादिव्यतिरेक
स्फुट: किंचनिरतिशयतेज: स्वित्वादिरूपेण सूर्यादिरूपतायामेकदेशानीः ॥ कृत्यस्य कदेशोत्तर
निषेध स्यनिगमनात्तत्प्रात्मचीह्रस्य विषय पिननानागोचरतार प्रविष्ट आ देप कल्प्यादलेपा
तेकार्यप्रमेद: ॥ अपिच प्रसिद्धकुलविराशिकृपानुष्ठकस्यापिरघुकुलस्तान ॥ मतकिंशुक तान्यप्रभुतेज

सा॰ वापि प्रथमैकदा नाम्नि रूपयति ॥ अत्र समर्थेन तत्पुरुषोऽर्थग्राम्यैवेनाप्रयोगके ॥ अर्थ समग्नीलनेनाधीलिषा
२५ साध्यप्रपुक्तिमत् ॥ अप्रतीतेश्च संदिग्धं विरुद्धमति क्लिष्टं पापरूढं वापराम्यत्वं विधेयं पाशमनेनार्थेयुक्तमन्या
र्थकं चेति दोषाः समदृष्टा मताः ॥ कर्मणा यथा पाथकोऽहं पदाङ्कित समदृष्टा दोषे लिख्यते ऽयुक्तं कथ्यते सिद्धं
वक्तारि पितृजितिमिजितो देवतान् प्रकृते ऽरागातो विकारमपालये वै ॥ युवद्गवाः कोपाक्षीणितलो
यनोरघुपते धीमान्विदधामनुत ॥ अत्र पदेऽधमाः समदृष्टा पिसंगहता तथा हि पायो वाक्यदंसमुद्भव
त्वेन समर्थयोगमात्रप्रयुक्ते पदसमर्थतत्पुच्यत इति लक्षणात् त्रिसमद्वन्द्वो दिगोलङ्कत्वं विघातदोषेतिव
कल्मात्रिसमद्वन्द्वो दोरित्यपुरुषार्थं प्रकृतानुपपत्ता कायेनयुक्तार्थे नदुच्यत इति लक्षणात् गल्लशब्द कपोल
पर्याय त्वेन ग्राम्यः कामयदि प्रयुक्तपदस्यासिद्धे ग्राम्यमुच्यत इति लक्षणात् त्रिसमद्वन्द्वो दिगोलङ्कतिविघातानां
वाचकत्वात् अपार्थि तदप्रयोजकोऽवस्यादविधोयविधायकामिति लक्षणात् दैवे इति पदेनिरर्थकं पादस्य
पूरणार्थं पत्त्वान्निरर्थकमुच्यत इति लक्षणात् गुह्यकेषु दीनानि तिरोगकारत्वोदम्यीले अश्लीलतद्मीग
न्यजुगुप्सावीडाकारकमिति लक्षणात् ॥ यदि देव इति पुरुषप्रतीति ॥ आसाकोक्त्या दिर्युक्तं देवस्पृष्टम
दिव्वः ॥ सादेव्वस्पृष्टः स्वस्कतागतामुग्रायंत्तानेनार्थं त्वसैनातापुलिज्ञार्थनेनार्थं प्रकीर्त्तितं इति
लक्षणात् कङ्कापिपीलिदिलेन्न कः स्पष्टस्तस्मात्तलवार्धकोशः ॥ तस्मादर्जुनस्तस्य पिता इन्द्रस्तत्प्रदि
सर्वः प्रतीतेरिति दूरत्वात् क्लिष्टं तदर्थवगतिद्रूदूरापन्नो भवेदिति लक्षणात् जितेन्सुसाधुः ॥ अ
समासेत्यपालतो वाच्या सूविरुद्धैर्वत्तव्यतो नैकारांतिमयत इति लक्षणात् देवता तत्पुलिङ्गा प्रयुक्ते २
यदप्रयुक्तं कविभिरप्रयुक्तं तदुच्यत इति लक्षणात् उद्वेलो ग्राम्यत्व लोपरावदमांमिनिवत्तापरत्वेन वाचक

२४ २२

सवितवबोध्यतासोप्युहीमतिमे अन्यातिरामभद्रः कपिनीतनोंऽहमीयतसगुह्रः अत्र नयनैनतिनमिवेतु
पमालंकारेवाच्यरामतिनमितिविशेषरामेवसाभकैमातीन यन श्चववाप्योवुसीभवात् अपविक्रम्
सिकोचोदारसोधरणीनेतीनि ङ्लोरिवलापोपोरेजेसमवेदाः रामपुरंदरद्गतंत्र रूपकोलंकारएवनो
पमातीप्रत्ययविक्रमेत्यादिसाधारणधर्मप्रयोगस्येववाधकत्वात् उपमितेत्याद्यादिभिरित्यादिना
सामान्याप्रयोगेरूपकं उपमितसमासविधानात् एवंवाचकानुप्रवेशानसंकरायम् अपविक्रमतको
चोदा० समवेक्ष्य मेसीपवनोरामभद्र इ ववेमो अत्रपूर्वार्द्धे रावणस्य पः तृतीयेचरणे ऽर्पणिमः तामी
सद्ग इव त्यु यमापाणवस्मिन्नितिवाचकस्याभेननुप्रवेशानसंकरः यथावा अथवामिष्यदनेन
वरितुंक्षत्रापि रूपः रामभद्रोपमाभातिरामभद्र इव त्वं अत्रलाटानुप्रासेननतह श्रुन्यपालंकारस्य
कवाचकानुप्रवेशनसंकरः ॥ यमीतवेणितारापालितसरलामाधुरीमाधुरीत्यादौ राकु
दारभावेभजतिसमं चितेयस्तुधायः स्वधात्वंतौ देतो ऽद्वप्रकारे समुच्चितमगमॐकेरामंकेवलम्
तदौरेन्दोरेभासौ तत्तुष्टाधरस्समाधुतासधुतानन्दे ) यमीतिः ॥ ऽइत्यलंकारनिरूपणसमाप्तः
अथदानीकाव्यसामान्यलक्षणं हयावाक्यं ऽवाधि घस्यदशवद्भितातितिविशेषणस्यव्यासमारभते
हेतुरसायकर्षस्यवुधादिभ्येभासिरेशव्दार्थे ऽपकाव्योचतेनवरत्वेनविभादेवाहिशब्दार्थयुगात
यरेवी पक्षे तातिशब्दार्थयोर्नेकरामवतितर्थाद्वशब्दार्थगोचरत्वेनद्विविधातिदंतत्रशब्दगोचर

चतुर्विप्रतिरूपीति द्विशावाक्य समाप्तिता: अत्रवाक्यानीति सर्वत्र संबध्यते अपवाद्धहस्ते वाक्यशद्धो नतु
योयते क्रमभ्रंश मेवदर्पः प्राक्तो वाचकानक्रम: विसंहिताविरूपो यस्य संधिर्विसंधिमत प्राकृपेयो नट
नेपत स्वाकं पुनरुक्तिमत् चत्वारि यथा संगच्छते नो हमाद्ववदनं वैरिविधुबुधा: रामस्य अम्हतो ध्याम
बिलोकयवदनं मुखं अत्र संगच्छतेनो हनो द्ववदानि त्यत्र पदे पञ्चयोगदोषो न्यमयाक्यं नवदुष्टमिति
नपदद्योषभ्रांको वकाश: सद्दवस्यागमेरात नेपदत्व कर्मणोनुपादाननिमत अकर्मकाधिकारात्
नोहमो द्ववदेसत्त्वयवबुधवैरिणां क्रमेणसंबध्येव तद्व्यत्युक्रमेणोक्तमिति प्राव्क्रमोभ्रष्ट: तथान्ये
हितेपूर्वमितिबुधवधवैरिणाद्भत्या पक्रमेव तद्वेनो क्रद्भत्या यक्रमोपिभ्रष्ट: बिलोकय अम्हतो ध्याम
मित्यत्र संधेर भावो वैरूप्यं च वदनमुखयोर्द्धयो: पुनरुक्ति: व्याकीर्ण्णतिविभक्तीनां व्याकीर्णतु मिथोन्च
पे यथा कुलाचलानां मस्यसानुगासानुगासिर मृगानवसतेभूमिपाला विलेनिरे यथा रामालोको वैरिप
क्षते कमनं सांविभ्रमाम्भविनीनां स्तारोहस्त भवति घटके: कंकणोकंठनाले को चीवधकवरिचल
येको तनंग्रकृतिलवलालाल दर्लपन नलिने कज्जलपादपद्मे अत्रामरस्यानामवयवानामिथ:
संबंधो यथा व्याकीर्णं स्नाकव्येनिकपसंकीर्णं चाकांतरमेतेपदे: यथा निष्कृतिको हस्तमुपैतिसघस्त्व
लवङ्गभानुग्रसन्नेविचित्र दशोदरोरामविपलंगुभं न्कासार सवर्द्धितजीवनानि अत्राम लवङ्गभानु: क २२

त्वप्रसिद्धमित्यप्रतीतेश्चास्त्रमात्रप्रसिद्धप दप्रतीतेतदुचातद्यतिलक्षणात् इदमेवाक्षेपगमः क्षेपगतो
वेतिसंदेहास्पदत्वात् संदिग्धं संदिग्धंतन्मतंयत्स्मात् संदिग्धापप्रतीतिकादितिलक्षणात् ॥ अविकारमत्र
न श्लोके त्र्यवप्रावृता स्त्रीविकारमत्रातिनात्समागमकालिप्रतीतेविरुद्धमतिकृत विपरीतार्थधीर्य
स्मादिरुद्धमतिकृन्मतमितिलक्षणात् ॥ श्लोके त्र्यवपदे महासमाजे भावनाचके परुषपरुषनाम तत्पस्या
दास्थ्यपरुषात् दोरितिलक्षणात् ॥ श्लोके त्र्यवदितिविधेयमतितस्यसमासेनोपसर्जनप्रतीतेरविमृष्टविधे अविधे
मृष्टविधेयांशं गुणीभूतविधेयकामितिलक्षणात् ॥ धाग्नितलोचनइति प्रागितपदस्यसन्धिरे श्लो
८० श्लो सिद्धस्यात्स्यपरत्वेनपुंस्कत्वंपूर्ववंपदकामप्रसिद्धयेर्थयोर्कीर्त्यंतद्धीनलक्षणात् विरुद्धप
दमन्यतावर्षाद्यदन्यायेपदान्तप्रयुक्तंनमतत्वार्थमितिलक्षणात् तत्र यायोरामिके
तन्नाधिरुद्धदेहेरजनेशादेकानुसंग्रामागणांसाम्प्रतिविजयीजित्वाजितोनिजेरानुपुरुहकृति
मानप्राप्तोकभुकतत्स्याद्योरावरावरा को पाद्यमावतीचनीरधुपतेदशोऽभवत्तजेसाघदिसमी
चीनःपातेनश्लोके वाक्यजनानामावहीनंनाम प्रयं विसंधिपुनरुक्तिमतत्याकीर्णाचा वासंकीर्णानि
पूर्णावाक्यानिशिरोविनिर्मतितवचने श्रेचन्यनाधिकोपनमेअप्रमेदोपातमप्रप्रमदारोमरीतिके विसर्गलु
प्तमस्यालसमासबन्धवद्रितेसमाप्तपुनरात्तचतपासंबथवाइतिपतत्प्रकर्षमधिकंपदंप्रक्रमभागवदि

सा० ८ यथा रामास्त्रात्स्तैहि वलामितिरे भोगीद्रभोगादङ्गनिर्मुक्ते रुधिराक्ते न घनमाणिक्यलिवैना स्तोमस्माज्जनुनाव
तापरधतीभृ चक्रैगाकल्पाद्ग्रिपूर्विकृतस्तोमरयाणपुधः पूर्मर्थकरः पूर्वेव चयास्तेन तोड्हमोगाड्ढवनिर्मलमितिनि
न्नवचनं नलिष्यवास्यालितिमित्त्वलिगिकेन तस्मादितिपदपदम् पदस्य रुधिरात्मस्य कद्दिरोस्तेउपमानेत्वेनोत्कृष्ट
स्ताचलज्ञेशेष्या सयसामान्यधातविशेषणामार्गे वक्ष्ये परविशेषणानामधिको विशेष्यस्तोमरणाय धस्यादिपेत्य पना
मेरवाणि ग्यभूरतास्थाने करविशूषणमुक्ते ग्यथुभस्या नेकिमितिमो नं इति स्थने पदमं भोगद्वैवनिर्मुक्तामित्य
नेपादेनरवधीस्य गुरुत्वभावा नष्ठे क्षेभेगः घनमाणिक्यालि मतत्र पतिम्नष्ठ किं यो पूर्वैर्हेतु दीपते यथा हु
नपारहितारामभवक्षीतितुष्याकरः स्वालुज्वलरत्नापितं घवलं मुवनत्रयं ग्यत्र कि यावदभावादत्रारो
एतदेवानन्नवाक्यमपि हृदये रौ रसानन्तरतुगतोतीति यैगारीतिक नेमते गोत्वेलाबाविसर्गीसातकूल्लुस
विसर्गके दृष्टैयथा लोकन्येगज धलोगन्तरंगसंगीदाकूसगरांगरामुवंगतवानरानि क्षोयो द्वेटरघुवेराघुष्टे
देतितीवृघोटानत्वकारिमितेः कपदेतुगाम ग्यकपदत्वामिसकोटलः पुष्टकूटरहितोवा ग्यत्र प्रथमाई
27 वीरसानुनुणगाम्प्रपदत्वधरत्परतेतिके ग्यत्रा ब्रुविसाणितुसतत्रैवाम बद्धिं तं सं नां भजरामुवमराजिनितवान्
रामस्यमत्यपितात्त्यपितावत्स्यवा वाच्य पनूक्तः लोकस्यापर्यवकाश्यं तदरुर्वाभवद्धिं तमितितते
त्वगात ग्यपदस्य समासततत्समासापत्रेनोक्तः पदस्थाने यथा केपूर्वपुरतो सा कमितिरावृषाकिं
करः जन्मुर्मेजगारोआगिक्षवाधामेपवद्धेतुषः ग्यत्र मत्तुक्तु ध्यत्तोमेठनोमुकोउचितः समासा
नोक्तः किंतु कविवचने समासत्स्यपदस्य समासः समाप्यपुनरादमे समासपुनरातुक्तं पतम्र
कथैतत्स्वाहृदम्र॥ ॥॥ ॥॥ श्री॥ ॥ ॥॥॥॥ ८

त्रिकालविनिर्मुक्त [illegible] सहस्रनयनेति प्रसिद्धस्य पस्तु [illegible] तिकाननदे
परिहृत्य चित्रापहस्तन् । तत्रमनुभवति अथ येनुसंपरस्वेति चित्रेत यापूसिद्धस्य: कृत्तिकानुभवनेव
जीवनेस्वरति ग्रसेन सस्तस्या व्यर्थयति रामस्वभामोरानरतत न्निर्हिस्य इमिति चित्रतो अत्र कृत्तिका हस्तवि
पदनम्यत्को सारजीवितपदानी पृष्ठत्पापसूक्त विरोधपुद्गलस्याधीन रावलीवन नाभासीमनवनंवोधी अत्ररामस्व
भानुनिष्कृत्तिको हस्तमुपैति पुनर्विपदन भुम कासारजीवनं ग्रसति चित्रमिति वा कापुरुगतानां प्रदानामन्यान्यसंकीर्ण
त्वाद्दर्वतिवाक्यसंकीर्ण अपूर्वाति द्रवंधनसे परस्पराः किं पान्वयः यथा अधरीकृतास हतौ शुभरीपुनघ्न
नीतेनगात्रचतापमित्रैरामकुर्वेन्ति विभातितवखड्गः अत्र कर्वेतितिसमीभम्न [illegible] पथास ह अधरी
दीनाकर्मत्वेन संबंधेन संपूर्णतेऽस्य संपूर्ण तद्विकंगमिति पक्ष्म [illegible] वाक्यान्तरमवेतै यथा रामत्वदु
गुणमारसन्मतः प्रलीयते जः प्रदीपपटले व्रजने प्रलोपः तत्कजलेगगनमिलवयतिलोकाः अत्र कुत्तदोपन ललनना
पनेषु वषि. अत्र रामसरगारस्मरत्तः श्रुप्रतापदीपानुप्राणयित्वा वषि च कुरितिवा वपमध्ये तत्कज्जलति
त्यादि वाक्यान्तरमत प्रविष्टगर्भितेयावयं पत्रोपमामेवाह्निन्नव वना ङ्नालिनिका तद्भिन्नवचने
भिन्नलिंगं चाहमेनीषिराः यत्रोपमानमधिकं न्यूनं वा स्यादिरोधो तदाधिकोपमन्यूनेनोप
ममतः परं कुष्ठो भग्नेवचोपमतद्वयं [illegible] पत्रस्यानपत्तिमत्र [illegible] तेनवात्र तुदाहरणौ

श्री
[illegible] १

राम र्ण्यते ।यथा। नलिनं मलिनं जातं रामस्य रणकेलय ॥ उरगास्तुरगा गंगा भंगास्तारककार
२२ का: ॥ अत्र नकोथ्रहा व्याप्तेः प्रतापते । यत्रयो जनशब्दं स्यात्तत्र अर्थभित्तिकल्प्यते । यथा ॥ रा
मस्य नगरा हि व्यानगरा नगरीयथा । द्योतयति कथं व्योमसुधाकरकरांकुराः अत्रेंदुकरै
र्गगनद्योतने रामनगरात्सुरपुरस्याल्पतोपन्यासो नोपपद्यते ३ का भिन्नार्थं कथं यत्स्यात्
कार्यं तन्निगद्यते । वाच्यार्थसंशयो यत्र तत्र संशय ३ च्यते हृदयं यथा । जयो दाशरथेर्जीति
कीर्ति रामस्य राजते । तेजो विजयते नभ्या धाम्ना मधिवते महः स्वयं ॥ यत्र [illegible]
28 पूर्वापरीभावविहीत स्तरयक्रमा ॥ संबंधवर्जितं यत्स्यात्तद्भिन्नपरिकीर्त्यते । हृदयं यथा ॥
तेन स्यरामदोर्दंडाचिरे ध्वंत खरादयः ॥ देमंतक्षिरसांछेदे लंकेशिरसां कथं अत्रेनिराद
णोत्तरकालभाविनस्त्रासस्य पूर्वकालत्वमुक्तमित्य यक्रमं ॥ तथा रावणशिरः छेदभा
भावस्य खरादिशिरः छेदस्य च न संबंधः ॥ यत्सर्वलोकातीतं [illegible] तदति मात्रमुदीर्य
ते ॥ यथा रामविद्वेषियोषाणां श्वासैः प्रांतवनीजुषां राजतादि विलीनः स्यादिति गंगाधरो हरः
अत्र श्वासोष्मणा रूप्यादेर्द्रवीभावोक्तिः अतिक्रूरार्थघटनं परुषं परिकीर्त्यते ॥ यथा यथा राम
२२

कर्णपत्रविमलय। यथा। प्रोल्लसद्वल्लकी जालैर्मदवंधुरैः सिंधुरैः॥ अत्र डं[illegible]लिकाभि
श्रीराममेलातुरंगमैः। रामभक्तो इत्येतै वाचां समाप्य तुरंगमैरिति पुनरुपादानात्समा
प्तपुनरात्तत्वं॥ यथा तुरंगमैः दोलिकाभिर्मदवंधुर सिंधुरैः॥ प्रोल्लसद्वल्लकी जालैरिति व
त्त्वेन तत्पोल्लभितिपतत्प्रकर्षता॥ संबंधवर्जितं तस्या घत्तैवेनान्वेपारतः। न्यूनाधिकप
दात्तिः स्यान्न्यूनाधिकपदं मतं॥ प्रक्रांतनियमत्यागात्स्याद्भग्नप्रक्रमउच्यते॥ तत्र यथा। श्रीराम
चंद्र तव कीर्त्तिसिता जयति तिमि मीणानीरमनिवारितदानधारा। पंकजपाणा सुषमार्कम
रः। प्रतापस्फूर्तिदलानि वारितान्यालनीतरीतं॥ अत्र यशः पुंडरीकं जननेपीकादयः स्व
दुसुषमादत्त इत्यादि संबंधोनोक्त इति संबंधवर्जितं॥ शतावुमस्ती पदमधिकं। दानधारेत्या
दौ स्त्रीलिंगस्यैकवचनस्य चोपक्रमाद्दलानिरचितान्यनतद्भग्नप्रक्रमं। अथ पदोषाना
ह॥ अपार्थमेकार्थं ससंशयमपक्रमं भिन्नं चैवातिमात्रं च परुषं विरसं तथा। हीनाधिको
पमे स्यातां तथैवासदृशोपमं। अप्रसिद्धोपमं हेतुशून्यं च निरलंकृति। अश्लीलं च विरुद्धं तथा
सहचरच्युतं॥ एवमष्टादश प्रोक्ता दोषा अर्थसमाश्रयाः। समुदायार्थशून्यं चेदपार्थं परिकी

तामितिदेशविरोधः। निशापदीप्यमाने दिवाकरे इति कालविरोधः॥ सलिले दहति व
२५ स्तुस्वभावविरोधः। एवमन्योपि विरोधो मतिमद्भिरूह्यः॥ मतं सहचरभ्रष्टमतुल्यानां नि
बंधने। यथा। रामरावणयोर्युद्धे सतिरक्तः तथा वह्निपिशाचदेववेतालमुनयो मुदमा
ययुः॥ अत्र पिशाचवेतालेभ्यो देवमुनीनामुत्कृष्टत्वात् सहचरभ्रष्टं॥ एवं दोषांतराणाम
प्यसंभवस्तस्मान्निरस्तसभावादीनां स्वशब्दवाच्यत्वमपि दोषत्वं। एवं त्रिविधदोषाणाम
प्येकेषांचिदन्यान्यभेदस्वदुत्कटत्वादुक्तत्वस्य सर्वनियमो नास्माकं मनसे रोचते। तथापि पू
२१ र्वेषां सरणिमनुसृत्यास्माभिस्तावन्मात्रलक्षणोदाहरणानि दर्शितानि कियतामंतर्भाववस्तु
मतिमद्भिः॥ समर्पयितुं शक्याः अस्मा[illegible]त्तस्त्वन्यथा हि रज्यते॥ धर्मोतवीणावद्यस्य हि मे
वनविदितेवारणास्यमध्येयः संजातोपन्नमांवाक्तत रुकृतफले पवितेशस्य भाष्य॥
व्याख्याविख्यातकीर्त्ते विवरणगुरुवाक्सांख्य[illegible]मुख्यागमानांतस्यालंका
रशास्त्रे रम्यपचरिते चामृतोयं तरंगः॥ २५

ति

मिस्तुवि ५

तः पंक्तिकंठस्य कपयो रामकिंकराः। अताडयन्केशपाशे मर्कटस्यांतःपुरांगनाः॥ अस्तगतो यथा। अत्र
रसो विरसं परिकीर्त्यते॥ यथा॥ क्रंदंतः करुणोक्तिभिर्द्रवत्तरा नवाधमाना मुहुः छिन्नभिन्नशिरं जघ्नुर्वी
रा रामकिंकराः। अत्र दयनीयेषु वीरा धियतं विरसं॥ उपमानाल्पताधिक्ये स्यातां न्यूनाधिकोपमे ना
मंडूका इव साटोपं प्लवमानाः प्लवंगमाः॥ गिलंति दानवशिशून्मंदाबानुवसिंधुरा अप्रसिद्धास न
दृशोपमेयप्रापारामेंदुरावणो हस्ताकुमुदप्रतिमानिनः। तत्र बिंबो पतत्। यथा। कुमुदं वदनो
पमानतया कविकुलाप्रसिद्धं। म्लेच्छितं प्रतिमजेद्रूस्य उपमानं वमसदृशं॥ हेतुं विनापि कथनं हेतु
शून्यमुदीर्यते॥ निरलंकृतिलंकायां स्फुटं हुयं यथा विंध्याटव्याः समानानि काननानि समं ततः परप
द्भिरपि तत्पतन्नैवैतस्यै रामविरोधिनः॥ तत्रैव विंध्याटव्यामेव तत्त्वत्र विंध्याटवी वसतेतो हेतु
त्वेनोक्तं॥ नचान्यत्किंचिदलंकारः। अश्लीलार्थस्य कथनमश्लीलं परिकीर्त्यते॥ यथा वीक्ष्य लोको
त्थितं दीर्घं सरसो मदनध्वजं। आदायमानं पतते रामवैरिवधूजनः। अत्र व्रीडाकरार्थमतातेस्ताल
विरुद्धं देशकालादिविरुद्धं वदृष्टं मतो आदिशब्देन वर्त्तन्यभावाविरुद्धपरिजह्रा॥ लंकांनिशी
थे हन्यमानदीप्यमाने दिवाकरे। ददौ मेरुग्रजस्यात्तलिलेलाव[illegible]धः॥ अत्रलंकाया मेरुस्थि

हू

सा सदेतन्नर्थो वाभिधीयते किंच रसधर्माः स्वत्वमाधुर्यादयो गुणास्तत्कार्यधर्मिणो धर्मेषीतर्मा
२ वाभिधीयते अलंकाराः पुनः शब्दार्थयोरुपस्कारकतया उपसर्जनत्वेन प्रसिद्धाः ध्वनिस्तु काव्य
स्य प्रधानं तत्कथं प्रधानस्योपसर्जनत्वे तर्माय केचिदनुमाने तायमिनानतिरिक्ते तस्माद् तत्र
तस्माद्धि प्राणो व्याप्तिः तादात्म्यं वा तदुत्पत्तिर्वा मलिम्लै अत्र साध्यस्य ध्वनेः शब्दरूपसाधनस्य वा
शिशुपालवधत्वयोरिव न तादात्म्यं शिशुपालवधतादात्म्ये नहि शिशुपालत्वेन वधत्वे
संपद्येते न तथा प्रकृते शब्दार्थ[illegible] तिरस्कृतस्य ध्वनेः प्रतीयमानत्वात् नाप्यत्र त
30 दुत्पत्तिः लोके हि साधनाभिमतो धूमः स्वजनकं साध्याभिमतं वह्निं गमयति नचैवं प्रकृते
साध्याभिमतध्वनेः साधनाभिमतः शब्दार्थाभ्यां समुत्पन्नः येन तेन गमयतः प्रत्युत शब्दार्थ
शाब्दवानन्तरमेव ध्वनेः प्रतीतेः ननु कृत्तिकोदये रोहिण्यासत्तिवत् अन्वयव्यतिरेकाभ्या
मेव तादात्म्यतदुत्पत्ती अनपेक्ष्य निश्चयो व्याप्तिरिति चेत् नैवं ध्वनिशब्दार्थयोरन्वयव्यतिरेका
भावात् अनैकान्तिके व्यभिचारात् केचित्तु ध्वनिमनिर्वचनीयमाहुः तदप्युक्तं अभिहिता ३

लंकार्यं तदेव ध्वनिरुच्यते व्यंग्यप्राधान्ये ध्व

एवं काव्यसामान्यलक्षणं अभिधाय तद्विभजते गद्यपद्योभयात्मकत्वेनेति त्रयमेव त्रिधा अपादबंधं
गद्यं स्यात् पद्यं पादचतुष्कवत् गद्यपद्योभयमयं चंपूसंज्ञकमुच्यते त्रिविधं अपि तत् त्रिविधं पुनस्त्रिवि
धमुच्यते उत्तमं मध्यमं तद्वदधमं चेति भेदतः व्यंग्यप्राधान्ये स्यात् मध्यमे तन्निगद्यते तदेव गुणी
भूतव्यंग्यमित्यभिधीयते अस्फुटव्यंग्यमुत्तमभिधीयते अस्फुटव्यंग्यमधमं तच्चित्रमिति चोच्यते
अन्ये ध्वनिरेव नास्तीति केचिद्वदन्ति तन्निराकरोति व्यापारात् ध्वनिरिति च नास्तीति परस्परविरुद्धयो
विधिनिषेधयोरेकत्रासमावेशात् देशेन कालेन वा विरोधपरिहारस्यापि कृते किंच ध्वनेरप
पे प्रतीतौ निषेधादुष्करः प्रतीतौ कदाचित्कनिषेधेऽपि इष्टसाधने तावद्विकानिषेधे प्रतीतिबा स्वा
धितः न चास्ति गुणीभूतव्यंग्यमपि एवमाविर्भावहेतुत्वात् तद्व्यतिरेके ता
अविनाभावविधेयाप्राधान्यादेव व्यंग्यस्य हेतुरपि न स्यात् न चरति तेन निर्गुणालंकारव्यति
रेकेऽपि तस्य चारुताहेतुता किं न स्यादिति वाच्यं रीतीनां गुणोत्कर्षवत् नीचराद्यलंकारेष्वेतद्धर्म
वादिति चेन्मैवं अलंकारस्य चारुताहेतुता लोके नास्ति काव्ये तु ध्वनिस्तु अलंकार्यं तदलंकार्यं

ध्वनिः

श्रृं० वाक्यमुत्तमवृद्धप्रयुक्तमाकर्ण्य मध्यमवृद्धस्तदनुरूपं चेष्टते बालस्तु तत्सर्वमुपश्रोते
नास्माद्वाक्यादयमर्थोऽवगतः तैः नवानुमानरूपयाचेष्टया नुमीयते ततस्तदन्यथानुपपत्त्या
ऽस्यैवास्माद्वाक्यादयमर्थोऽवगत इति वाक्यार्थवाचकमिति तत्पदार्थानुवाचकभावसंवेदीनिश्चि
नोति एवं च तत्तत्प्रयुक्तौ ऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां वान्यादिवाक्यप्रयोगेऽवावापोद्वापाभ्यां तस्य तस्य
तत्तदर्थे शक्तिमवधारयति। एवं चान्वयव्यतिरेकाभ्यां व्युत्पत्तिनिमित्ततया प्रयोजकस्य वाक्यस्य
31 वस्य प्रयोगयोग्यत्वात् ज्ञातार्थानां नामेव पदानामाकांक्षादिवशादन्वितेषु पदार्थेष्वन्वयं गता
नामेव शक्तेः तद्विषयत्वादित्यन्यो न्याभिहिताभिधानपक्षरूपस्वार्थाकार्थवाक्येनाभिधी
यते एवं च तत्र शक्तिरिति तत्त्वापराधेन त्वया व्यन्तर्गतमपि पदार्थेनाभिधातुं नैवेति निषत्ता
थीवाक्ये कथमर्थान्तरभूतमन्यमन्तविप्रकृष्टं धनिरूप मर्थमभिदध्यात केचनसोपनिषा
श्रिवदीर्घदीर्घतरो व्यापारऽइति वदन्तः शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावः प्रतीयते तावानपि ३१ ३२

स्वपरस्तावत्तु दपोगात् तस्मात् अभिधा हि स्फोटैकतत्त्वविका सा च न विशेषाणां आनन्त्या
द् व्यभिचाराच्च किन्तु सामान्यरूपाणां मिथा वीन्तेऽ इति वाच्यं तेषां च न जातेः स्फोटैकतः
तेषां निरर्थकत्वात् नापि वाक्ये वाक्यार्थे वा न पदार्थस्य स्पष्टत्वात् अतः पदे इव स्फोटैकतः
स्फोटैकत्वे तेषां तः प्रत्येकं पदेऽर्थाभिधीयेते अभिहितस्य स्फोटैकत्वे तेषां पदार्थानां कीर्ति
वर्णानां सकलपदार्थानुवक्तः प्रमाणेन तस्य चरः प्रागनिष्पन्नः स्फोटरूपो वाक्यार्थः प्र
तिपद्यते एवं च यानि पदानि अवशिष्टस्वरूपस्वस्वपदार्थमात्राभिधायकानि स्वाभिहितपद
र्थानुरक्तमपि विशिष्टरूपं वाक्यार्थमभिधातुं तथा कृतानि कथं पदार्थान्तरमत्तमन्यैत विष
कृष्टध्वनिरूपमर्थमभिदधीरन् असंकेतितार्थस्याभिधाने ऽतिप्रसंगात् वाक्य
स्य चाभिधायकत्वाभिधाने त्वपरिकल्पितम् ततो ध्वनिं कथमभिदध्यात् पदार्थाना
स्त्रासमभिषिच्यते अन्विताभिधाने ध्वनिरभिधेय एव न पारिभाषिकमन्यथेत्यादि

सा एवंजार्जनस्वर्णमावहतिचेद्रत्नमेषसंतस्कंतो सर्वसीप्रतिसिकोरोगाणामुखेवीस्वसंत्वमेरावति अ
३२ आरावसापदेसलकलमुयमरदूषिपत्वादितनुरायोगिलहा पत्रस्यानसादिभिरत्नसारेरतिउर्ज
पत्नीध्वनपतिप्रसिद्धस्वपापप्रकृतेपिरावतोपुनरपिरावतोत्मानापविप्रेपलाभः इत्यनु
पयोगानुख्यापि बाधःगुणानां चतेत्समवायःस्तं चेधः नाकपातोमपा कुप्प
कल्पीतकालीपतिनिदिलतत्प्रस्फुटस्वनुदेनार्धपत्नीरधृष्टा रज्नु लनकमाणादिपल
नाकुलानि शाक्तारपकोतिप्रालान्यपितकुरा:संतुकिंतुपुव हि गमसेग्रस्तुभीमिदग्धानुख
32 पुनरावर्द्धसेस्पर्द्धसेचेत् इष्टविभीषणावचने अत्रव मीतिवचनादि कमुपदेशादित्स्वपा
परिणामन्नापापद्वच्यतेतत्सर्वमनुपदेशीज्ञानीहीतिविनपाधानादिकेष्वनपुलितेनार्थेल
हृतानामूलोपीतरस्सेकोमितवार्धध्वनिरुच्यते अत्रवचनादिको … लव कमुपदेशोलद्धा:सा
मान्यविशेषणभावसंबंधः अनुपयोगानुख्यापनबाधः अनुपयोगस्त्ववकर्त्तव्यनादेवतृत्वावगम
न पुनर्नुवतिगत्वानकोप्यनुपर्पलाभः इति एवंसुप्रयोजनेचाविनपाधानादिकामिति ३२

धाविषयः एवं लक्षणातदन्यमुखे प्रयुक्तेत्यादौ जनकगतत्वेन प्रतीयमानानां मुख्यवि
काशादीनामभिधेयत्वापाताच्च गंगायां घोष इत्यादौ प्रतीयमानं तीरादिकं लक्षणामप्यभि
धाविषयमेवेति लक्षणां केचन मन्यन्ते तस्माद्वृत्तिर्ध्वनिः स एव काव्यस्यात्मा सोऽयं ध्वनिर
द्विविधः लक्षणामूलोऽभिधामूलश्चेति तत्राद्य एव अविवक्षितवाच्य इत्युच्यते लक्षणा
तप यां वाच्यस्य बाधादिपुरस्कारेणाप्रवृत्तेर्वाच्यस्याविवक्षितत्वात् द्वितीयो विवक्षितान्यपर
व्यंग्यनिष्ठवाच्यो यस्मिन्निति विवक्षितान्यपरवाच्यसंज्ञोऽभिधेयपक्ष एवेति तत्राभिधा
योऽवाच्यार्थबाधाभावात् अविवक्षितवाच्योऽप्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृत
वाच्यश्चेति द्विविधः तत्राद्ये वाच्योऽर्थः प्रमाणान्तरविरोधाभावेनानुपपद्यमानोऽनुपयो
गाभावबलबाधाविधः तन्निजवाच्यार्थस्य सहकारिविभावेनार्थान्तरसंक्रमितत्वम्
एवार्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनिरित्युच्यते अयं द्विविधः पदगतो वाक्यगतश्चेति तत्र पद
गतो यथा एकेनैव सकलं शोभमानं सर्वेऽपि पूर्वमयाऽऽदेशेन खरदूषणप्रभृतयो निर्दलितम्

सा०
३३

स्कृतवाच्यो यथा ... मुख्यार्थबाधः विदोषस्तेवध्यः सुग्रीवापराधादिके प्रयोजने व्यज्यते
ऽत्र वस्तुमात्रं व्यंग्यं नालंकारादि तत्र लक्षणामूलध्वनौ नायोल्लक्षणाप्रयोजकत्वेन खलु अ
न्यप्रयुक्तेपि प्रयोजने वक्वाचिन्मुख्यार्थधर्मादिकं नैव न कदाचिदप्युपमादिकं मुख्यार्थस्यान
न्वयप्रयोगिभवति ततो लक्षणामूलध्वनौ वस्तुमात्रमेव नालंकारादिति युक्तमुत्पश्यामः ॥ तदेव
विवक्षितवाच्यो लक्षणामूलध्वनिर्व्यंजनाख्ये कृतविधो वर्णितः ॥ अविधामूलो विवक्षितान्यपरवाच्यो
पि द्विविधः ॥ असंलक्ष्यक्रमव्यसंलक्ष्यक्रमव्यंग्यश्चेति ॥ तत्राद्यो रसादिः ॥ तस्य विभावानुभा
वाद्यधीनतया विद्यमानोपि क्रमः शतपत्रपत्रशतभेदवन्न संलक्ष्यते ॥ इत्ययमसंलक्ष्यक्रम
33 इत्युच्यते ॥ तदुक्तं शृंगारतिलके ॥ रसभावतदाभासभावशांत्यादिरक्रमः ॥ भिन्नो रसाद्य
लंकारादलंकार्यतया स्थित इति ॥ तमिमं सावांतरभेदं रसतरंगे निरूपयिष्यामः ॥ संलक्ष्य
क्रमव्यंग्यस्त्रिविधः ॥ शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपं[illegible]व्यंग्यः ॥ अर्थशक्तिमूलानुरण
नरूपव्यंग्यः ३ उभयशक्तिमूलानुरणनरूपव्यंग्यश्चेति तत्राद्यस्तावत् व्यज्यमानवस्त्वलंकारभे ३३

अत्यंततिरस्कृतवाच्योपि द्विविधः पूर्ववत् तत्र पदगतो यथा ममव्यापोगतद्वटीत्या
दि अत्र चुंबुकितपदे हस्तत्वतोयमाभागमपत्ववहूपस्यार्थस्यानुपपद्यमानत्वयातत्व
रित्यागेन शब्दविगीभीर्यस्य न्यूनतोलत्वयकूलास्तत्वाधिकरणाविश्राम्यतीत्ययम
त्यंततिरस्कृतवाच्यध्वनिरित्युच्यते यथा वीरजीरघुरमेत्यादि अत्रनिद्राजा
गरपाय्येनधनगरचेतनसुरासुरा विमुत्स्यानुपपद्यमानत्तयावाधितस्कार्यसीकु
र्वितत्वमसीकाचितत्वेचतत्वसते ताम्पौचैं उरासुरैरगारत्वगच्यड्यते अत्यंततिरस्कृ सकल६
तवाच्यध्वनिर्वाक्यगो यथा हेलोन्मूलितवालिना रघुपतेरेकेन दिव्येषुणा दत्तां वानर
सार्वभौमपदवीं लेख्यान्यतोद्धूलभी भोः सुग्रीव मदपधीरागंतवतानास्पदार्पितत्वदा
नानिष्पादितमल्पकिंचिदपि तत्क्वमा कृतत्वमपि उद्दल्लमसावपेर्षे अत्रेनननवी
नसीमदीप्यैनभवतापतिश्रुतेष्वेवेसीतान्वेषणादिकं रामकार्यं किंचिदपिनकृतमिति
उपीवकवत्राविपरीतलक्षणयावाध्यते अकिंचित्कर्यत्तिसर्वकार्यकरणावचनस्यापितति॰

धकारातिपरीभूतिपदेन तिमिरहरणरूपविषयस्यारोप्यमाणांधकरिपुपरिभवरूप
तया पुरुषमात्रदुःसहतारूपप्रकृतार्थोपयोगिताप्रतीतेः ॥ परिणामालंकारोव्यज्यते ॥ श
ब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यंग्यालंकारध्वनिर्वाक्ये यथा ॥ अलंकृतेनयशोराशिः कृतसं
रक्षतर्पणः एकवीरोयतायमभिरामोराजतिराघवः ॥ अत्रवाक्यस्यासंबंधाभिधाय
कत्वदोषभियाप्रकृताप्रकृतयोर्दाशरथिजामदग्न्ययोरुपमानोपमेयभावकल्पनेनो
पमालंकारस्यव्यज्यमानत्वात् ॥ वाक्यगतत्वं ॥ अतिधीरधीविलासः सिंधुररलोल्लसत्पार्श्वः
३५ ॥ वंधुरवंधुरगतमरिधुरजेता विराजते रामः ॥ अत्रैकपदस्य द्विपदत्वे विरोधाभासो
व्यज्यते ॥ पादाविधृतसद्वृत्तिरपतंगस्त्विषांपतिः ॥ राघ्नोदासरपिजातः शत्रुघ्नः किंच
लक्ष्मणः ॥ अत्ररामस्यप्रसिद्धसूर्याद्व्यतिरेकः ॥ पादादिपदतदभिधायकास्याभावात्या
दन्वयोगावावपरातपाध्वनते ॥ तुरीयपादे विरोधाभिधायकस्यअप्यादिपदस्याभाव
द्वाक्येनशब्दशक्तिमहिम्ना विरोधालंकारोध्वन्यते ॥ नन्वेकपमलंकारस्य व्यंगपत्व ।

हेन द्विविधः ॥ सोपि पदगतवाक्यगतत्वेन द्विविधः सन् चतुर्विधो भवति तत्र ॥ शब्दशक्तिमू
लानुरणनरूपो व्यंग्यो वस्तुध्वनिः पदे यथा ॥ तवराघव वाणेन कलितं द्विषतः पदं ॥ क
पंनशोणितपदं रूपं नानत्वं वेद्यतं ॥ इह वाणपदं शब्दशक्तिवशात् प्रकाशितकवाणास्
रवृत्तांतरूपं वस्तु ध्वनयति ॥ यथा वा ॥ रामशरद्विंदुशे भासदनेवदनेध्वतिंगता भावनः ॥
प्रतिजाणकाननांतरपरिचयममुं चद्विराद्विरां देवी ॥ अत्र वृत्तानन वाचकस्य काननप
दस्य शक्त्या अप्राकरणिकार्थप्रतीते वीजेदेवतायाः अनुचितस्यलावस्थानेनानुतापरूपं
वस्तु ध्वन्यते ॥ वाक्ये यथा ॥ पंचवटीविदशानगेरवात्यिधासज्ञासार्पसुरसुरभिवनेध्व
चारात् ॥ चिंताप्राक्पदपदवीमवापचिंतारलंश्रीरघुतिलकेददत्यभीप्सान् ॥ अत्र रघुपतौ
अनवरतमीप्सविभ्राणन धुरंधरे कल्पतरुप्रभृतीनाएतादृशादुर्दशा जातेति पंचवट्यादि
शब्दशक्त्या वाक्येन द्योत्यते ॥ शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यंग्यो ऽलंकारध्वनिः पदे यथा
॥ रामनन्दनवत्तेजः कःयो कुंद्रमतेप्रमान् ॥ यद्विधायां धकारातिपरिस्फूर्तिं विजृंभते ॥ अत्र

३५ सहृदयहृदयाह्लादिनी भवत्येव।। तत्र स्वतः संभव्यर्थशक्तिमूलानुरणनरूपव्यं
ग्योवस्तुवस्तुनाध्वनिः पद्येयथा।। किंदृत्वान्यपराङ्मुखं रघुपतेः कोपारुणाद्दं
म[illegible]खं किं श्रोष्यामि च तस्य सिंहनिनदान्।। ज्याघोषघंटोद्भीषणान्।। किंवक्ष्या
मि च वक्षसि प्र[illegible]रणाघातांश्चिराद्दुर्लभान्मुक्तः किंचमवैयमद्यकिमहं संग्रा
35 मदारिघ्नतः।। अत्र वस्तुना पूर्वरावणस्य पराङ्मुखनिरीक्षणादिक्रमसंभावि
तमित्येनं वस्तु अद्येति पदेन द्योत्यते।। सरावणोक्तौ यथा।। रामस्योचंडचापादि
त्यादि।। अत्र सेनासिंधुरापावाङ्मनसोरसीमकीमपि वैभवति वस्तुवाक्य
प्रकाश्येन वस्तुनाव्यज्यते।। नन्वत्रातिशयोक्तिः स्फुरतीति चेत्स्फुरतु नाम
।।न तावता प्राधान्येन स्फुरतो वस्तुध्वनेरपह्नवः।। स्वतः संभव्यर्थशक्तिमूलानुरणनव्यं ३५
ग्योवस्तुध्वनिः पद्येयथा नृपेन रघुराजेन पाल्यमाने महीतले अनीतिः ससपत्नीपीबत

तर्हि वस्तस्यैवालंकारत्वेन प्रधानोपसर्जनभावविरोधादिति चेन्मैवं ।। व्यंग्यत्वदशा
यामलंकाररूपतायास्त्यागात् ।। ब्राह्मणश्रमणन्यायेन । अतएव तस्यालंकार
ध्वनिरित्युच्यते ।। अर्थशक्तिमूलानुरणनरूपव्यंग्योप्यर्थस्य त्रैविध्येन स्वयमपि
त्रिविधः ।। अर्थोपि स्वतःसंभवी कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः ।। कविनिबद्ध
वक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरश्चेति त्रैविध्यमतिवर्तते ।। तत्र स्वतःसंभ
वी जामन केवलं भणितिमात्रसिद्धः किंतु लोकेतु योग्यतया संभावना विषय
श्च ।। इतरयोस्तु भणितिमात्रेण सिद्धिः ।। अयं चापि वस्त्वलंकारभेदेन प्रत्येकं द्वि
विधः सन् षड्विधो भवति ।। एषामपि व्यंजकानामर्थानां व्यंग्यवस्त्वलंकारभेदेन न
द्वादश भवंति ।। ते च प्रभेदाः पदवाक्यप्रबंधप्रकाश्यतया प्रत्येकं त्रिविधाः सन्तः षट्
त्रिंशद्भवंति ।। अत्रैकांगस्योनापि कवचराकपदप्रकाशनसताव्यंग्येपनकविता

सा० रुप्पायलवाः श्रिताश्च ॥ अत्र रामप्रतापकीर्त्योः कीचमरजताचलयोर्भालक्षेति
३८ निदर्शनाधारा उपमा संगुरुपलीकारो व्यसता स्वर्णारुप्यालपदन्योर्महत्तरवद
न्यो शादस्य प्रतिपादनेन धियपो कीर्तिप्रतापयोः ग्राधाराधेयत्वयाधिक्यप्रतीतेः स एव वाक्षिप्य यथा
महोत्ताला इत्यादि अत्र रावणस्य भुजवाराभटानी केनापोजुतस्तादिभिर्कैलासाराती रामम
36 गरकोत्कुंठितमेव कृत्ती नो चाभेदेन भेदाव्यवसायातिशयोक्त्यापर्यायात्सलंकारो व्यङ्ग्ये न
प्रस्तुताप्रवराभुजादीकुंठनरूपकार्यान्तिप्रस्तुतस्य रघुवीरेवीरापि [illegible]
त्तु एवं प्रविधगता वस्त्वलंकारध्वनयोऽष्टावारोपूर्णे न यः अथ कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्न
शरीरार्थशक्तिमूलानुरणनरूपव्यंग्यो वस्तुना वस्तुध्वनिपदे यथा चिदाचरेविसमरं रघु
वीरसेनाधूलीभरं प्रचलिताश्चलिता दिगन्तान्प्रलयघनः परिहृतानुबनप्रपाताः संवेहर
भसिपदे जलधेरगाधेः अत्र रामसैन्यरजसा जलधेरपिस्थलतोनीतडुतिवस्तुपदे इति ३८

नोतिसमुन्नेस्यति इत्यवस्तुना सस्यखैप न्यामेवनान्प्रेत्रतिपारिकीरम्यातेकार: सस्यसैपतो
मितिपदेनद्योत्यते स एव वाक्यपा त्वन्नातीरवसुधरेत्यादि अत्रपद्मरागाख्यसोन्नत
दस्तुयमानेनाग्र्यधवपसापाद्दुमेदा किंवानेदपद्मरागाराज: विंबनन्तह द०६४ मत्त्व
पद्ववीवस्तुनाव्यज्यते उभ्रदावाचकानां नन्नमादीनामसंभवात् तस्मात्स्वत:संभवत
पेरात्रिमूलानुस्वानरूपव्यंग्यालंकारेणाचवस्तुध्वनिपदप्रपंच: बोधायविवुधल
स्याइति ईहपरिणामभनरामवापर्दकाराद्यनवदलनात्मद्युतेमपिविरमेति इति
वस्तुविजपेत इतिपदेनव्यज्यते स एव वाक्येपपा त्वदजितानारघुवीरेत्यादि अत्र
रिपुराणांमारस्तुत्यारामस्याकिमप्यनैकृष्णानिविलपारपंपिपास्तनपद्दुत्वतरूपेवस्तुव्य
ज्यते स्वत:संभवपथराक्तिमूलानुरणानरूपव्यंग्यो ऽलंकारेणालंकारध्वनिपदप्रपा
सैपोडितामीद्वहितोडमीडेनेजोपद्मा मीरघुनंदनस्यवेश्मनिमभप्रतिविंबभाजो: सुवर्ण

३८ अपंवाक्येयथा रामत्तवरवङ्गधूमश्यादि अत्रसमालंकारेणसकलादिभून्मलनंवस्तु
सा० व्यज्यते अलंकारेणालंकारध्वनिर्यथा रघुराम भुजेनजितखंडिमलेनेशानेकुंडली
प्रवरःधूवमलिमलिनस्फूर्त्तेर्मूर्त्तिमकीर्त्तेर्बिभर्तिनतुबिलेर् इत्यपह्नवालंकारेणराम
भुजेनसोरलेशेनैवशेषस्यतिरस्कारोजातःकिमुतस्यारिपूर्णाख्यस्येतिकैमुत्यालंकारा
रेलेशेनव्यज्यते अपंवाक्येयथा कोराघातःकृतइतिइहेंअमेगत्योव्यतिरेकोव्यज्य
37 ते कथकक बिनव धवकृष्णेणोक्तिमात्रनिष्फलशरीरार्थप्रात्तिमुलानुरागेनरूपकं
णावस्तुनावस्तुध्वनिर्यथा वेतालायातुधानास्त्वजनतिपुष्टितिद्रुमिदवितादुरंता
घोरानामावृधाराभवतिरघुपतेर्पेजवचभिलाषाइत्युक्तेनारदनप्रपच्चनमुपसु
त्सप्रवृत्ताबेताला इत्तितालानृविद्धुरपिदधुर्वेपथुंयातुधानाः अत्रनामदुराशाद्दलं
तेमापामापप्रवृत्तारताजातापानसकलानपिसमस्तनमुन्मूलयत्युक्तिशाकारूपंवस्तु
पातुभानपदेनद्योत्यते अपंवाक्येयथा भोभोनंदनपालकल्पतरवःपंचापिजाताकुता ३८

पदेन व्यज्यते अर्थेनापि यथा आलोलैरलकावलीविलुलितैर्यस्मानि गिरिगाणि गत्वरं गगनाडिंडिमध्वे
डिंघोषे व्यज्यते जनिरघुवरव्याकुमुमगंधानुरागस्त्रवप्रयीवः अत्र वस्तुना रघुपतिभुजमहि
मानध्वनुर्घोषः सर्वाश्चर्यानिधेरीश्वरस्याविस्मयमकरोपि तिन वस्तुवाक्येन व्यज्यते कविप्रौ
ढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरार्थशक्तिमूलानुरणनरूपव्यंग्यो वस्तुनालंकारध्वनिः पदे यथा वी
रश्रीरघुराम भद्र भवतः प्रलपंति नः पार्थिवादिव्यग्नि कुचकोकनाद्रिशिखरोत्संगविहंतुतन्नः
त्वन्निभिन्नमहेभकुंभविगलत्संसक्तमुक्तावली गंगाद्योगिनिशान्तहेतिपमुना धाराजलेन
स्मः अत्र वस्तुना विद्युदिति पदेनोत्प्रेक्षा व्यज्यते सप्रबन्धवाक्ये यथा विस्मयं प्रियपक्ष
ः सिद्धदासरप यथाः व्याचचंच पुरन्दहंसानुलीलयानामनिर्मिने अत्र वस्तुना रामप्रश
सिद्धेरन्यलोकेनासिनाहंसानां लीलयां तिम दलंकारो वाक्येन व्यज्यते अलंकारेण वस्तु
ध्वनिः पदे यथा रामभद्र भवत्कीर्तिघनसाररजोभरगुणैर्विन्यस्तमारीचवीजवनं द्रजेतव
र ॥ २६॥ अत्र लतारूपकेणाबारामपदाः सकलभुवनव्यापकरूपवस्तु मारीचपदेन व्यज्यते

सा० दुर्दीनवदनाः किं नरके पंकुरंगशावादि एषा खेलु किंपुरुषश्री रामवीरादिषन्महिषी ॥ ग्र
३८ त्रापमालंकारोयारामविपुनं पारतां हानिरूपं वस्तु वीरवेदन्न घोत्ये ॥ ग्र पंवाक्ये पथा के
३८ स्वेमानवरलधीवरवेश्मराजालिरारंकुतः सेत्समत्वमिरागदोरघुपतेर्निर्लिंग्न निष्का
सितः कंठनिष्वतमालंकारोयगतः प्रकृत्तमस्मिन्चैनरामः किं किमभीतमालतरवल्लरी
चित्तात्रस्थिति ॥ यत्र संदेहालंकारो यारामस्य किं नपिवीतपिंतं वस्तुमात्रोर्भवकुपंवाक्येन
38 व्यज्यते कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरोपमाक्तिनृलानुरागानहपव्यं गयोऽलं
कारेणालंकारध्वनिः पदप्रपा मोधातः प्रशामानिमानुरप्रुनाम्र मेकतान्तेर्न ल्लासानां
सदनं विभाति वदनं पद्मं वलभूमत्रेदधं लोलत्वेऽपि रवौ स्नेहो ग्राम्य नां मनस्ये मदृवोत्पसौ
देदेऽस्युनंदनस्थलभृतेसौ स्नेहो स्थितिसाधते द्रहमृतिमृ[illegible]भाग भा भावयोगापितद्भावप्र
तिपादनाद्दतिशयोक्त्यलंकारः मारा रानमदृभ्र जदेऽस्पृकुंडलीपतत्यतिरेको लोलत्वेऽपदेन ३८
मज्यते

मूर्द्धैकैकमहार्हणीपविष्टाः संप्रत्यमी भिर्मुनिदत्तामभंजापपदनविजितैरकैकशाखाक
रालासवंगुलितां गतो विदधेतत्तलं चशाखेस्यितिं अत्र वस्तुना मम्भुजस्पादे पूंकिनफिना
लीतिवस्तुबाकिनध्वन्यते कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरोऽर्थशक्तिमूला
नुरणनरूपव्यंग्यो वस्तुध्वनालंकारध्वनिः पदद्योत्यो यथा नोभोनादे किंनु किंनरपतेर्वसनोऽ
मेतलक्ष्यं जातं विश्वपृष्ठेऽधिबंधमधुना विद्भातमन्नलकां पुनिक्रामंतिजरापदेनदमेतो
भिलासुधांभोनिधेर्मुवेत्येतदजोऽपि पीडितदृष्टां लीलापतकीलेपः अत्र वस्तुनापीडितपद
अधिकालंकारो व्यज्यते अयं वा नुपपथा कालं चलामिपतितामममकंठनालेरामागृहस्त
गलितास्मि कृपाणवल्ली अः किंपुनात्प्रवसि मामनिलापूरानंदः जिह्वासियापिवसिकाम
मजीववापून् अत्र वस्तुरूपमालंकारो वाक्यप्रकाशनवान्यते कविनिबद्धप्रौढोक्तिमात्र
निष्पन्नशरीरोऽर्थशक्तिमूलानुरणनरूपव्यंग्यालंकारेणावस्तुध्वनिः पदद्योत्यो यथा दिवसे

ध्वनेर्भेदत्रयमिथ्यामूलयोविवक्षितान्यपरवाच्ययोसंलक्ष्यक्रमासंलक्ष्यक्रमव्यं
लक्ष्यक्रमव्यंग्येपिशब्दार्थोभयशक्तिमूलेषुत्रिविधेषुमध्येशब्दशक्ति
शक्तिमूलव्यंग्यस्यभेदाः उभयशक्तिमूलव्यंग्यस्यभेदः १ एवमिलि
नेर्भेदा ४२ असंलक्ष्यक्रमव्यंग्यस्यध्वनेर्भेदाः प्रबंधवाक्यपदप्र
एवंविवक्षितान्यपरवाच्यध्वनेर्भेदाः ४० अविव
लैश्चतुर्भिः सह ध्वनेः प्रथमं शुद्धभेदाः ५१ एवं प्रत्येकमेकैकस्य
द्वितीयस्य तृतीयस्य एवमुक्तेन मेकैकस्य संसृष्टिसंकरविधया
कामिश्रभेदाः १३२५ पुनरप्येषां अंगांगिभावसंदेहैकव्यंजकानुप्रवेश
संकरैकपदानुप्रवेशाच्च समेलनेन बहुरधिकत्वात्तत्र प्रोत्तरपचमतः
रूपस्यप्राधान्यएवध्वनिव्यपदेशः तदुक्तं काव्यमपिध्वनिरित्युच्यते
प्रपंचोदाहृतः तदेवं ध्वनिप्रधानमुत्तमं काव्यं निरूप्यगुणीभूतव्यंग्यं मध्यमं ३८

39

अपं[illegible] मालत्यपमुनेस[illegible]कपंजहंघप्रतोपेः पिताधूतोदसरयञ्जलिपुत्र
[illegible]नितोमक्तति शुभ्रकालिविवेनरागुनासपवनास्स्मेपुनःपूरितःपीतः प्रेतप्रोतेः
रघुरिपुनरप्यबाहिवाबाधुभिः अत्रपञ्चनामालिन्यसरघुपतिप्रतापारभ्य तपितमरसा
घेणानुसंधानेहेतुस्त्रत्रपानयातिरस्कारालजपोरसंबंधेपितस्त्वच प्रवृत्तियात्मनादति
शयोक्तिर्भ्याररघुपतिप्रतापस्तस्तपनात् व्यतिरेकालंकारोवाक्येनपूर्वार्धेपोस्यतेअत्र
रार्धवाक्येचातिशयोक्तिविशेषाभ्यामलंकाराध्वन्योपिदुषव्याः एवमस्यार्थवधगत
त्वेनचत्वापिभेदद्रष्टव्याः उभयशक्तिमूलानुरणनरूपव्यंगध्वनिस्तुवाक्यएव
संभाव्यतद्धत्येकविधएव राजविभुघ्नतकदिनस्कीरकृतानुगमपदतोगत्वः अ
संमभिरतामरमणरिवैरीरघुकुलनत्तमितप्रभावः अत्रसमचंद्रस्यदेदृस्योरूपमालंकारोवव्यजते
अत्रपूर्वार्धेशब्दशक्तिमूलतानउत्तरार्धे अर्थशक्तिमूलतातएवंध्वनिभेदबुद्धिवाक्येमुदा
ते कात्स्न्येनतन्नशक्यते ध्वनीनांप्रसहस्रसद तथाहि लक्षणामूलस्यविविवदि

सा०टी० सैन्यस्य नदीकत्वं अस्यं तदितुन्नपाणां कूलत्वरूपस्य वा व्यक्तस्येतिच्छ्वं गमितिगुणीभूतं अस्फुट
१ व्यंग्यं यथा श्रीरामभद्र भवतः प्रतापः कोपकृत्जले: द्विषांनि येते चित्तेषु संदीप्य त्रिजगत
४० मः अत्र रामप्रतापस्य सूर्यातिरेकप्रतीतेरत्तिव्यातिरेकराच्यन्य: सतु न द्राक् प्रतीत इत्यस्य
स्पस्फुटत्वं संदिग्धप्राधान्येयथा चमत्कृत्यो रामस्य प्रतापजगतिपति: ददर्श घनगंभी
रकंदरं मंदरांगिरं अत्र गंभीरकंदरं मंदरे विलोयात्मानं संरक्षितुं प्रविष्टेति परोक्षांयादितोद
40 व्यंग्यं वाप्राधान्यं किं वा गिरिदर्शनं भयानुभावरूपं वाच्यं प्रधानमिति संदिग्धप्राधान्य
मुच्यते यथा वा सीताकपोलफलके लावण्यामृतवर्षिणी स्पष्टं ददृश: स्मरस्मेरा रामचन्द्रादाशर
थेच्छिवरं अत्र व्यज्यमानाया भूवनवां छायाः किं प्राधान्यं कपोलावलोकनस्य वाच्यस्य ४०
वेति संदेह: तुल्यप्राधान्यं यथा अयतनेशिद्धभिर्मकरंमकरंदप्रियं वाडिमागंडयोश्च राम०
रे रामविद्वेषियोषितो स्फुविरोधिनराधिनाथवच्चूनां कपोलपालीषां अन्दमतत्त्वकार्ये १

काव्यं प्रागुक्तलक्षणानुस्मरणापूर्वकं विभज्य निरूपयति मध्यमेत्वगुणीभूतव्यंग्येतत्त्वाद्य
धामतं तदुक्तं काव्यप्रकाशे अगूढमपरस्यांगं वाच्यसिद्ध्यंगमस्फुटं संदिग्धतुल्यप्राधान्ये
काक्वाक्षिप्तमसुंदरं व्यंग्यमेवं गुणीभूतव्यंग्यस्याष्टौ भिदाः स्मृता अगूढं नाम स्फुटतरप्रती
तिविषय तदुक्तं लक्ष्मीकुचमंडलमिव गूढं यन्न चमत्कुरुते वाच्यायमानमस्माद्व्यंग्या
मगूढं गुणीभूतं अपरेभावः अस्फुटप्रतीतिविषयत्वे व्यंग्यस्य वाच्यायमानत्वपात्रागूढत्वे
अतिगूढत्वेतु मग्यमानमादशापन्नत्वेनास्फुटत्वदोषः स्फुटास्फुटकोटिद्वयमध्यमत्वेध्या
ग्राह्यत्वाध्वनेनेन भवितव्यं अगूढं यथा युधि चंडौ दिक्कोदंडरामदोर्दंडवेगतां माच वृष
षपुस्पृष्टयोरपरोः शत्रुभीषणोः अत्राचेतने कोदंडे चेतनधर्मस्पर्शस्यासंभवात्
तत्कार्यस्तंभनमात्रलक्षणयाचेत्वपदं लक्ष्यत्वेनपर्यवस्यति तेनपरमोत्कर्षोव्यज्यते ए
तत्सर्वेकविनिर्बध्यमानत्वयावाच्यायमानत्वेनागूढत्वे अपरस्यांगं यथा घोटितं साति
दृष्टशृंगारप्रतिवीररसस्यांग वाच्यसिद्ध्यंगं यथा तवराघवदुर्नाररसरसंपतितदुर्नरा प्रतीपजगा
तीपालकुलंकवतिवाहिनि अत्रराम

सा.र० स्फुटव्यंग्यं मध्यमं काव्यमिति प्रागेवलक्षितं तच्चित्रविचित्रं शब्दचित्रं अर्थचित्रमिति तस्योदाहरणं शब्दा
२ र्थालंकारतरंगयोर्द्रष्टव्यं रीतयो वृत्तयश्च काव्यगुणालंकारवृत्तयः व्यपदेशं प्रपन्ना तास्त्वपालि
८१ रसवेदिभिः रीतयस्तास्तु वैदर्भी गौडी पांचालिकेति च बंधपारुष्यरहिता शब्दकाठिन्यवर्जि
ता नातिदीर्घसमासा च वैदर्भी रीतिरिष्यते ओजःकांतिगुणोपेता गौडीया रीतिरिष्यते
४१ पांचाली गौडवैदर्भीमेलनं कथ्यते बुधैः कैशिक्यारभटी चैव सात्वती भारतीति च
तत्रैव वृत्तयो ज्ञेया रसभावस्थानसूचकाः रीतिमयः केवलं शब्दगुम्फमात्रमयः त्वमः पृपन्न०
रसौ शृंगारकरुणौ सुकुमारतरावुभौ वस्यैव ताहु कैशिकी ख्याख्यैते सुकुमारया प्रोक्ता
रौद्रबीभत्सावारभटी वै तादृशी हास्यशांताद्भुताः किंचिन्मृदवो भारती स्फुटा सात्वतीव ८१
स्फुटे नातिमृदौ वीररसभयानकौ अत्यंतसुकुमारापि संवृत्ता सुवेत्ति को असकृतापि संद रा.म०
दर्भा वृत्तिरारभटी मता किंचिन्मृदूपि संदर्भा भारती वृत्तिरिष्यते इयमेवोढा त्रिसंदर्भा सात्व २

स तत्कारणस्य रघुवीरश्रीरापितस्य व्यंग्यस्य च समं प्राधान्यमिति तीदं तुल्यप्राधान्यमुच्यते य
था वा चिंतामसंघटितचित्तवितर्दिकासु संतानसंततिविलासवनांतरेषु रम्येषु रत्नवल
येषु च हा दवे क्षुण्णोऽन्तिकोशलपतेः कविराजकांताः अत्र विदेहदुर्यस्य च सत्कारणस्य राघ
वौदार्यस्य च समं प्राधान्यं काकाक्षिप्तं यथा कैलासशैलकुहरलोहितलावलयलोललैः मत्तोमं
स दोर्दंडाकलीयान् रघुनंदनः यथा वा युगपदास्वक्षद्रजगत्सन व्यग्रमहोग्रखरवालं सम
दोःसहस्रैः कैयो नललज्जते रामचंद्रमवदेयं अत्र पूर्वेत्र च काकाक्षन्यसंधाने न बलीयान्
लज्जत एवेति व्यंग्यमतीतेरिदं काकाक्षिप्तमुच्यते असुंदरं यथा रामप्रचंडभुजमंडली
डमानकोदंडनिर्यद्विशिखमंडलकुंडलीकृताः मंदोदरीमुकुलसुंदरमंदहासलीलाययाऽलिपरी
वापदुमेलमंते अत्र दाशरथिः दशवदनदलनं कृतवानिति वस्तु व्यंग्यं तदयेन्नयावाच्यमे
व च मत्वरीकरोतीति तदिदमसुंदरमित्युच्यते तदेवं मध्यमं काव्यं सावांतरभेदमुदाहृतं एवा
मष्टानामपि भेदानां प्रागुक्तैर्ध्वनिभिः सह संकरसंसृष्टिभ्यां पावशादसंख्यत्वं भवति अ

सा॰र॰ प्यामास्रीयते यास्यासदैमैत्रीपरस्परं यस्याः दर्पीस्यगांभीर्यपाकः सत्त्वमितः द्राक्षापाको नारिकेल
२ पाकश्चेति द्विधा च सः द्राक्षापाको भवे सोयं वाहिः रंतस्फुरद्रसः वहिः खरो नारिकेलपाकस्त्वं तम्
४२ दुमैवेत् द्राक्षापाको यथा हरस्मारमरीचि विचिरचितश्रीखंडचर्चोचिता साकूतस्मितचातुरी
परिचितप्रस्यसमा सामग्रीः रत्नस्मेरललाटिकांशुलसत्सौ सिंदूरविंदूल्लसद्रामता मारामा रामममं
गमंगलकली सांगैरपांगैरपात् इदमेव श्लाघ्योदाहरणमपि नारिकेलपाको यथा प्रायेण प्र
42 चलसपयोधरगलद्धारा विरामक्रमे मदोन्मं प्रतिपद्य हंसकगणैः प्रारब्धकोलाहले प्राची
न स्फुरणप्रहेणातिलके श्रीचलल्लापोज्वलेप्रयस्याः प्रस्थापितेरघुपतिः प्रीतिं प्रपेदेपरां अ
त्र प्रकृतविशेषणमहिम्नाऽप्रकृत प्रावृड्वेणयस्तांतप्रतीतिः विशेषणमात्रादेवेति समासोक्ति
रेवनश्लेषः एवंरसालादिपाकांतरमप्यूहनीयं सामान्येन तादृशं काव्यमामनंति तदेतत्स राम:
घज घतदुमयविधयात्रिविधामिति प्राजेनादिक्ष्यय चंपादचतुष्टये परिमितं काव्यं तु त २
४२

तीव्रनिरीतिता तन्नैकेशिकायथा रतिदिवनवकाम राममालोकयंति नवतरुणीमलीलोन्मे
षसंचार्यमाणैः ललितवलितलज्जालोलरंगैरपांगैः कलयति किमपीयं कौशलं पुष्पकेतोः
चरमोद्देशानामपि वर्त्मनां रसाविर्भावहेतुतया अंतरंगत्वाद्दादवु दाहरणमिति बोद्ध
व्यं आरभटीयथा प्रच्छन्नपक्षप्रभमजमांतकमुखमविमविमुञ्जम दोत्तंमसंभ्रमल्लागल्भारंभदंभप्र
मथनविमवाडवरोज्जृंभमाणः त्वत्वकुः कुंऊवल्पदपसमपकृतांतोऽदृक्षत तरंगलंगजि
हृतिरंहः कपामिव समुद्रतेमानेवंदवेंदु इति रावणप्रतिमल्लवनं सात्वती यथा रेरे लंकेशस्या
दि मारती यथा जेतव्यो रात्रमेंदुं द्विजगणादृशमुजोमंविमत्स्याश्रद्देस्याः पुनः सुत्रामनंदनः स
ततरणकथा सादरः सोदरश्च स्वात्मा मसौहि वाकुः सचिवपरिजना मल्लकाश्रप्लवंगाः
भ्राताचवीरकंठस्तदपि विजितवान्मनुतं रामचंद्र सपरीतपः वैदर्भी यथा पौर्णोन कोलिकुररीम
ररीकुरोति नालोकते प्रियमरालमरालकेशी विव्वमसताकुरसरोजमनुरोजमार्गवालाविचिं
तयति राममवंतमेव गौडी यथा धूमगुडालैरित्यादि पांचाली यथा वीरश्रीरघुरामेत्यादि॥८

सा॰र॰ विद्यस्वरूपेतस्मिन् स्वलक्षणमात्रावगाहिनिर्विकल्पके कथं कारं क्रमेत न द्वितीयः निर्विकल्पा
४ भावे सविकल्पस्यानुदयात् तयोः कार्यकारणभावावधारणात् न हि निर्विकल्पके नागृ
४३ हीतविशेषणे स्वरूपमात्रे सवि[illegible] कल्पके नाम विशिष्टज्ञानमुत्पत्तुमर्हति
नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरिति न्यायात् न कारणं विना कार्यस्योत्पत्तिः व्याघातात् न च स
मवायादिवत् निर्विकल्पकनिरपेक्षं सविकल्पकत्वगोचरत्वमस्येति वाच्यं न हि विशेषणांशस्य प्रा२
कसविकल्पके नयस्मरणादेरनुमानादिवत् उपपत्तेः पक्षे तु विभावादेः विशेषणस्य प्राकृत्वात् तेनानुप
43 तेऽभ्येरगृहीतविशेषणाभावाद्बुद्धेर्विशेषणानुपसंक्रमात् कथमेस्यात् अस्तु वाय किंचिन्नुत्पन्ने तथा२
पिदर्वसिद्धमेव रसं तज्ज्ञोचरयेत् विभावाद्यनुसंधानेन तत्कालिनत्वेन वा नाद्यः विशिष्टस्यावाक्या२
र्थानुसंधानात् सर्वमपि सदाप्रतीतिप्रसंगात् न द्वितीयः यदि रसो विभावादेः कार्यः स्यात् कुला
लादिनिमित्तनाशे कलशस्येव तन्नाशेऽपि तस्यानिमित्तः स्यात् ननु निमित्तकारणापायेऽपि कार्य
मपैति यथा वैशेषिककारणमपेक्षाबुद्धिनाशात् द्वित्वनाशः लोके हस्तसंयोगापेक्षकरवि२
वरणापायः सवितृकरणसंयोगापाये कमलविकाशापायो दृश्यते इति चेन्न वैशेषिकाणां द्वित्वो

तत्संहतित्त्वनाष्टादशवर्णनायमहाकाव्यंतदेदीप्यते गद्यंपद्यमपादवंद्यमुभयोर्येतातुचंपूर्भे
देसास्याचौवननवाल्समेलनवतीकांतेवपूनःकवेः गद्यादेनांस्वहृत्तपंविस्तरमयान्नप्रपंच्य
ते धर्मीतवीणावयोत्रिभुवनविदिते वारणास्यान्वयेयः संजातोपल्लवांवाह्नतसुकृतफलं
पवैतेशस्यमाग्यं व्याव्यात्रिव्यातकीर्त्तिर्विवरणगुरवावाकूसांम्यमुव्योगमानांतस्यालंकार
सात्रैविलसतिनवमोरामवर्णपितरंगः ॥ ० ॥ ० ॥ ९ ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥ श्रीमान्स्यामंदिरेस्यादि ०
एवंकाव्यलक्षणंनिरूप्यरसस्वरूपंनिरूपयन्नतस्यप्राधान्यमानेरसंनिरूपयितुकामोरत्नसंकीर्तने २
नेमुखेननंप्रस्तौतिसारंमेशविशेषविचरपरिणामोरसातत्सदूपचैकोपात्तव्यतिरेकवद्धिरूपमित्यन्यो
न्यद्दृष्टानूरैःरातेधर्मेसुधीप्रवरैणाघटितैःसम्यगुणोज्ञेमितेनिर्दिष्टैर्विविधैरलंकृतैर्गुणैःरम्यो
रसोराजतेननुरससङ्कावेकिंप्रमाणंनतावन्यप्रत्यक्षं तत्रउपक्रमतेविकल्पासहत्वात्तथाहि २
प्रत्यक्षग्राह्योभवन्नसःकिंनिर्विकल्पकेनगृह्यतांसविकल्पकेनवानाद्यःविशिष्टवाक्यार्थोनुसं
धाननिष्ठात्मनोरसस्यनिर्विभावादिघटितनयाप्रतीतिरितिहिरसवादिनोवर्णयंति नद्यासतितया

तत्कारणेन रामस्य मेदमावेति नटेन त्वद्विष्टैरेव विभावादिभिः शिक्षाभ्यासपाटवातिशय
४४ प्रकटितैरनुपाककृत्रिमैरपि तत्त्वेनाभिमन्यमानैरनुमितः स्थायी सामाजिकैश्चर्व्यमाणो।
रसइत्यनुमितिवादिनः श्रीशंकुकस्य मतानुसारेणानुमाने तत्र प्रमाणमिति चेन्मैवं अ
नुमितेः पक्षस्याप्यदुष्टत्वात् तथा हि मालत्यादिसंयोगवियोगजनितसुखदुःखपरवशमा
धवादिविभावाद्यनुभावादेर्कमसम्भिनयात्तेन तथा वेदकोविदेन चेतन्दक्षेन समयसमुत्थि
44 तनतत्त्वकोपविभावाद्यनुभवसंस्काराः सामाजिकाः स्वदृष्टतावदेमेनमाधवादेः।
प्रथमं रसवत्तामनुमिमते माधवः सुखदुःखाति प्रायपरवशो भवितुमर्हति तादृशविभा
वादिकारणायोगित्वात् यएवं सएवं यथा वयमिति ननत्त्वेनानुमीयमाने नापि लोकोत्तर।
स्वादुत्वं भवेत् न पा वस्तुसौन्दर्यबलाद्रसनीयत्वेनाभ्यनुमीयमाने विलत्त्वेन माधवादे
रिष्टे नेवरसेन्नत्वयमचित्तस्वस्थनीतिदिनन्मतं अत्र प्रशामः किं विभावादेर्लौकिकसिद्ध
कार्यकारणरूपेणालिंगत्वं उत विभावाद्याकारेण नचरमः विभावाद्याकारस्य लोके अ। राम
प्राप्यप्रसिद्धत्वेनानासिद्धिसंगानु गस्तु तर्हि आद्यिमः पक्षः दूषणे तत्र कार्यात्करणानुमान ४४

द्वित्वनाशकत्वं न प्रक्रियामात्रं द्वित्वादेर्वस्तुसहभावित्वात् न चापेक्षाबुद्धिवदपवर्गस्वरू
पस्यैव द्वित्वमेदस्याप्रतीतिः प्रतिप्रतियोगिप्रतीतिवदपेक्षाबुद्धेरपि द्वित्वादिप्रतीतिप्रतिहेतुत्वा
त् न च परस्परविरुद्धानां द्वित्वादीनां सहैवानुपपत्तिः ह्रस्वदीर्घादिवदविरोधात् चिरकाल
वेष्टनादि न संस्कारबलादुत्पन्नसंवेष्टनकार्येण पूर्वप्रसारणापायेन निमित्तापायमात्रात्
कमलविकासापायेपि मुकुलितभाववत्तत्कार्यविरोधिकार्योद्भवनसावित्र्यकिरणापायमात्राद्
ति एतेन भट्टलोल्लटप्रभृतीनां मतमपास्तं ते हि विभावैरुत्पादितोऽनुभावैरुत्पादितोऽनुभावैः
७ प्रत्यायितः संचारिभिरुपचितो रत्यादिर्नायकस्तद्भेदभावनया नटे रसः प्रतीयते इत्युत्पत्तिवा
दिनः किं च मतपक्षे च नटस्य रसस्यानुकार्यानुकर्तृनिष्ठतया प्रतीतिरायाता न च साधु
क्ता अनुकार्यस्य रामादे रतौ तन्मात्रानुसंधाने लौकिकत्वेन दुःखात्मकत्वाच्च अनुक र्
र्तुर्न रसस्याभिनये समारंजने च नाजेनापमीष्टचेतस्कतया परमानुभयाभावात् भावेच
न स्याभिसामाजिकोनिर्भावात् किं चोत्पत्ते वा देशस्याभानेहतया कामिन्याय्य रसनीय
त्वस्यात् अनुमानमतमप्यत्र प्रमाणं चिर ७ न्यायेन समन्वय मिथ्या संशयसादृश्यप्रतीतिवे।

४५ अप्रगल्भते रसस्य लौकिकत्वे तदनुगतस्य संकेताभावेनाभिधागोचरत्वाभावात् अत एव
न लक्षणागोचरतापि कुत्राप्यतात्पर्यविषयस्य लक्षणात्वदर्शनात् किं च विभावादयो मुख्यार्थबाधा
दिसध्रीचीना रसस्य उद्गमयन्तीति वक्तव्यं नहि बाधादिनाभावे विना लक्षणा संभवति न च र
सोऽपि तं बोधयति न हि विभावादयः कल्पापि सादृश्यमवलम्ब्य रसं बोधयन्ति नापि तात्पर्यग
म्यो रसः तथा हि वक्तव्ये यद् दृष्टाभिधाने नातात्पर्यमित्याचार्योः युक्तं चैतत् विधिरत्यन्तमप्राप्तौ इति
न्यायेन तत्रैकाव्यासंसृष्टस्यैवार्थस्य विधानयोग्यता यथा दध्ना जुहोतीत्यादौ गुणसंभक्त
45 भावोर्थस्य तत्र गुणमात्रस्यैव विधानपर्यवसानं विधिर्हि लौरनौरविवेचनप्रसीहं सद्व
प्राप्ताप्राप्तसमभिव्याहारे प्राप्ताप्राप्तमदग्धदहनन्यायेन विभज्यैव विषयीकरोति एवमेव रक्त
पटं वयेत्यादावपि द्रव्यगुणक्रियाणामेकं रूपं अयं वाचामुद्रप्राप्तं तावदेव विधीयते अन्येषां तु
मानान्तरप्राप्तानां तत्र सन्निहितानां मध्ये नानार्थेनेवान्वयो युक्तः सन्ततमव्यन्यायात् यथा तत्रैव जु
होतीति वाक्यान्तरप्राप्तहोमानुवादेनो गुणविधिपरत्वं अतो विधेयानुवाद्यसमभिव्याहारस्थ
ले अनुवाद्यवाचकपदानां विधेयार्थे इतरेण तात्पर्यमिति निश्चयः न चानभिहितं तात्पर्यमिति
जायतेति लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीत्यादौ वच्छसप अपन्दनुमेव वचनुबाइत्यादौ च

मपि तद्विभावादीनामपि लौकिकप्रसिद्धरीत्या कार्यकारणरूपेणैव लिंगत्वमिति चेन्न विभावादी
नां व्यंजकत्वाभिमतानां लौकिककार्यकारणरूपतया अशक्तेर्योगात् तेन विभावादिकार्यका
रणतारूपव्याप्तिकनिवृत्तौ व्याप्तिलिंगताप्यावर्तते तन्निवृत्तौ च कथमनुमानं वार्ता ननु मास्म
तु विभावादीनां कार्यकारणतालिंगत्वं अन्वयव्यतिरेकमहिम्ना भविष्यति दृश्यते हि कृतिकोद
योदकार्यादकारणादेरन्वयोहिरण्यासत्तिप्रतीतिः अतोन्वयव्यतिरेकयोरेवाविनाभावावधारणोपपत्तया
अव्यभिचारित्वात् प्रकृतेरसप्रतीतेर्विभावाद्यन्वयव्यतिरेकानुधापितया विभावादीनां रसानुमायकत्वं
भविष्यतीति चेत् हन्त स एव घट्टकुट्टीप्रभातं वर्तनात् यतो विभावादिरूपतया लौकिकप्रसिद्धत्वान्न
मद्रूपेण लिंगत्वेप्युक्ते तद्दोषपरिहाराय पुनरन्वयव्यतिरेकमार्गमवलंबमानस्य तदवस्थ एव दोषः २
स्यात् नहि विभावादीनां शशैकसमधिगम्यानां अलौकिकानां मन्वयव्यतिरेकग्रहः श २
व्यशकेः यच्चोक्तं वस्तुसौन्दर्यबलादनुमीयमानस्याप्यस्यानुमीयमानवैलक्षण्ये न च मेयमिति तदि
ति मंदं विरुद्धत्वात् नह्यतिसुन्दरमपि वस्त्वनागतमनुमीयमानमलंकारत्वमपरोक्षतया चर्वी
ते परोक्षत्वापरोक्षत्वयोरेकस्मिन् धर्मिण्यवस्थितिविरोधात् विभावादिप्रवृत्तेः प्रशमे सिद्धरूपत २
स्याभावाच्च नाप्यनुमानं तत्र संभवति तस्य साध्यव्याप्त्यैकमात्रैकविषयत्वात् नचागमस्त

४६ एवं रसव्यंजकत्वात् तथा चोक्तं भरतेन रसस्योक्ता विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्ति
रिति उक्तं च काव्यप्रकाशे कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि यानि च रत्यादेः स्थायि
नो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः विभावा अनुभावाश्च कथ्यंते व्यभिचारिणः व्यक्तः ।
२ स तैर्विभावाद्यैस्थायिभावो रसः स्मृतः उत्पत्ति न च रसाभिव्यक्ति कारणं पपितोजनो विभावः स द्विधा
आलंबनोद्दीपनभेदात् उद्दीपनविभावस्त्वनुचितः गुणचेष्टालंकारतटस्थभेदात् आ
46 लंबनस्य गुणरूपयौवनादिः हावभावादिकाचेष्टा हारनूपुरांगदादिस्तदलंकारः चंदनचं
द्रिकादिस्तटस्थ इति कार्यभूतः कटाक्षभुजाक्षेपादिरवषवेविकारविशेषोनुभाव उक्तं च
रहस्यरसतां गच्छति स्थायीसोयत्कार्यसुपलभ्यते । अनुभावः स विज्ञेयो रसावस्थानसहचरः उ
त्पत्तिपरगत नस्वहेतुः स्वभावन्यथा भावितमतः करणं सत्वं ततो भवा सात्विकाः ते च स्तं २
भस्वेदरोमांचस्वरभेदोवेपथुवैवर्ण्यअश्रुप्रलयमित्यष्टौ सात्विकाः परिकीर्तिताः विव
र्धमभितख्यंतिति व्यभिचारिणः ते च निर्वेदग्लानिशंकाश्रमधृतिजडताहर्षदैन्यौ २
ग्रचिंतात्रासेर्ष्यामर्षगर्वस्मृतिमरणमदः सुप्तिनिद्राविबोधाः व्रीडापस्मारमोहासुम २ ४६
तिरलसतावेगतर्कावहित्थाव्याध्युन्मादौ विषादौत्सुक्यचपलत्वं नात्रिंसदेते त्रय २

लोहित्यायवाक्ये विधेयपदोनरविधेयत्वानुवाद्यवाचकपदानां तात्पर्यस्वीकारात् प्रकृते रस-
स्याभिधानेऽपि वैश्वैयॆ रोपादानान्न तात्पर्यंगम्यन्ते त्युक्तं मुख्यश्रापामः नाप्यर्थापत्तिसमाल्लिंगते र-
सं विनानुपपद्यमानार्थादर्शनात् ननु विभावादयो वरसं विनानुपपद्यमाना रसं कल्पयंतीति चे-
न वात्रोमेवतत् तस्यानुमानाद्यव्यतिरेकात् तस्य च निराकृतत्वात् अनुमानव्यतिरेके वा त-
जन्यायाः प्रतीतेः परोक्षत्वात् अपरोक्षतया च मेताविरोधात् अनुपलब्धिस्वभावैकगोचरा र-
न रसस्वरूपमवगमयितुमलं नापि तत्रलक्षणांप्रमाणांतु शक्यं प्रमाणासिद्धार्थेस्येतत्प्रावृत्तिर्बो-
धानार्थेलक्षणाप्रमाणयनप्रमाणानं न किंचिदपि रसं स्पृशति अतो रसाभावाद्भ सोपजीवकाभ्यमी-
मांसासास्त्रमेव नारंभणीयमिति अत्रोच्यते न तावल्लक्षणसंभवः विभावानुभावानुभावसात्त्वि-
कव्यभिचारि सामग्नी समुल्लसितस्थायिभावो रस इति लक्षणसंगनावात् तदुक्तं दशरू-
पके विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः आनीयमानः स्वादुत्वं स्थायिभावो रसः स्मृतः
भावस्य स्थायित्वं नाम तावतीपर्वेजातो मानमित्यत तथा यावदनुभवमवस्थानं तथोक्तं
न तेजैव सजातीयैर्विजातीयैरतिरस्कृततमूर्तिर्माधान्ये यावद्धसंवृतमोनः स्थायिभाव उदाहृत
इति न च प्रत्यायकाभावादप्रतीतापत्तेः स्यल्लक्षणप्रणयनं दुष्करमिति शंक्यं उक्तसामग्र्या र-

४८ द्योपमितिर्न हेतुः प्रमाणत्वात् एवं च स्मृतिर्न हेतुर्नाभिन्नोपमानैः शिक्षाभ्यासवादेव प्रकृते ति
न्याकृत्रिमैः पितृत्वेनानभिमतप्रमाणैः कटाक्षभुजाक्षेपादिरूपैः किं कप्रतीतिगोचरैरेव स्त्राः
पकैः स्थायिनो रत्यादेर्ज्ञोपस्थितौ तिलतण्डुलवत् रसानुभूतिरनुमितिरेवेति शंकितवादी नाममतरसो
ऽप्यास्वाद्यते नानुमेयत्वेन च प्रतीतेः ह्यणौ नानागरुत्वात् किंतु काव्यघटकशब्दव्यापारस
47 हकृतेन साधारणीकृतविभावादिकेन भावकव्यापारेण न तादृगतत्वे परिहारेण साधारण
साधारणतयानुसंधीयमानः स्थायीभावो देशकालप्रकाशानन्दैकनिमयेन गायत्रनाम्ना भावनाख्य
पारेणानुभूयत इति भुक्तिवादिनो भट्टनायकस्याभिमतं । प्रतिभाति न प्रत्येकविभावादिनोपयोगः साधार
णीकरणे संबंध्या इत्यसम्यक् भुक्तिर्मुक्तिरित्यस्य वाह्यरसोपनामत्वम् संविन्नरूपेण भाव
नो रसप्रापारेणास्वादोऽनुभूयत इति पक्षेऽनुभिधावे नाभरसविषयो भावहारूपः । क्रिया विशे
षोनिवृत्तिः तदिष्टप्रमत्वंत्वेनं वाकस्य रूपेणानुपलब्धिग्रन्थः : विभावाद्यनुसंधानेन समन
न्तरभाविरसस्वरूपः त्रिके गाक्रिया विशेषस्य वा संविदंतरस्यैवानुभवेः प्रामाणिकसंवि
दे तं रसप्रवहारोपपत्तौ तदतिरिक्तकल्पने गौरवदोषः संविदंतरे तदतिरिक्तत्वेनानवाप्त्या
दोषस्य प्रसक्तिरिति । अतो नायमपि पक्षः संधीयानिति चेत् । वाऽन्यमतान्नोपात । अतएवपक्ष रस ४८

॥ रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा जुगुप्सा विस्मयशमाः स्थायिभावा नव स्मृ
ताः ॥ शृंगारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः बीभत्साद्भुतशान्ताख्या रसा नव समीरिताः ॥ व्य
भिचार्यादीनां लक्षणान्युपरिष्टाद्वक्ष्यंते एवं स्थिते रसार्थः कथ्यते विभावानां रसस्य च का
र्यकारणभावः संबंधः ॥ अनुभावानां रसस्य च ज्ञाप्यज्ञापकभावः संबंधः व्यभिचारिणां रस
स्य च पोष्यपोषकभावः संबंधः एवं चैतादृशात्संयोगात् पदार्थक्रमसमुत्पत्तिः ज्ञप्तिः पुष्टिश्च भव
ति न त्वालंबनं रसं जनयति तु उद्दीपनं तु कथं जनयति उद्दीपकत्वाभावप्रसंगात् अनुत्प
न्नस्योद्दीपनायोगात् आलंबनोद्दीपनायोगाच्चेति चेत् सत्यं उत्पन्नमप्यनुद्दीपितमनु
त्पन्नप्रायमेवेत्युद्दीपनेनाप्युत्पादकमित्युपचर्यते यद्वा आलंबनेन किंचिदुत्पाद्यं उ ते ८
द्दीपनेन तु सम्पूर्णितं तदुत्पादकत्वं च न न दीपकमपि पोषकमेवेति विवेकमंतरेण भासिवा ऽस्मि
न्नेवेति कोऽत्र दीपनेनेति चेत् मैवं ईषदतिशयाधानहेतुत्वलक्षणपोषणमात्रं यावत्स्थासि
द्धिरिति भट्टलोल्लटादीनामनुमितिवादीनां मतं ॥ अपि पक्षे विभावादीनां सर्वेषां रसस्य च ज्ञाप्य
ज्ञापकभावः संबंधस्तत्रोरसस्य निष्पत्तेः तत्र रस्यापि लोकप्रतीति विलक्षणत्रयमरवादे अय
मेव राम इति न रामो यो मित्र तत्र कालीनो वा चेरामो पमितिरामः स्यात् न वा पमितिरामस

वनादिव्यापारेणैव कारणवत्ता तत्प्रमातृविशेषसंबंधपरिहारेण प्रमातृमात्रसाधारण्येन
सकलहृदयसंवादभाजो व जातं त्वालम्बनोद्दीपनविभावेषां तरसैकप्रमातृतासाकार इवाभि
न्नोपि गोचरीकृतः तत्सहृदयमाणो विभावादिजीवितावधिविभावादिनानाप्रमाणसीमितोपि
प्रपानकरसन्यायादेकत्वेनैव चर्व्यमाणः पुरः परिस्फुरन्निव हृदयं प्रविशन्निव स
र्वांगीणमालिंगन्निवान्यत्सर्वं तिरोदधत् ब्रह्मानंदास्वादं संपादयन्निव लौकिकचमत्
48 कारकारी रस इत्युच्यते ॥ अत्र प्रमातृमात्रसाधारण्येन सालौकिकारणतया ते मात्रा
दपि तु सकलहृदयमात्रलौकिकमनोति तापयिषु सकलहृदयसंवादभाजो ते विशेषणस्य सा
धारण्यप्रतीतिकत्वादेव प्रमातृनिष्ठतया प्रतीयमानो न तु लौकिकसुखवत् केवलं स्वोप
नरसैक्या लौकिकत्वहेतुर्भवति ब्रह्मानंदास्वादं संपादयति स्येन न तस्य ब्रह्मानंदरूपत्व
मुक्तं भवति रसो वै सः इति श्रुतेः तस्यालौकिकत्वे चर्व्यमाणैकप्राण इति हेत्वंतरं ग्र
न्थस्यापि स्वप्रकाशकतया लौकिकसिद्धिरिति भावः ननु सर्वस्य सुखमीदृशमेव लौ
किकत्वात् एतावता कथमलौकिकत्वमिति चेत् उच्यते यथा योगिनो नित्यसिद्धोपि ब्र

त्रयमुपेन्द्रमञ्जमतङ्गप्रायोभिनवगुप्तपादैरभिव्यक्तिपक्ष एव साधीयानिति सिद्धान्तितः एराव
मरीस्तकारणमंतरं ममव गाहतु इत्यस्माभिरपि संप्रदायलोभेन तमेव पक्षमनुसृत्य रसो नि
रुप्यते अत्र विभावैरनुभावैर्व्यभिचार्यादिना प्रवोचार्यपरिगृहीतमेव रसलक्षणमनुक्रमते लोके
नायिकानायकादिरूपैरालंबनकारणैरुद्यानादिनः स्रकचंदनचंद्रिकादिभिरुद्दीपनकारणैः
संबंधिनः कटाक्षभुजाक्षेपादिभिः कार्यैः प्रतीतिपदवीं नीतैः चिंतानिर्वेदादिभिः सहकारिभिः
परां काष्ठां प्रापितैः अयमस्यां रतिमान् न तु वित कारणयोगित्वात् यएवं स एवं यमावयमित्येवं र
रूपानुमाने अभ्यासपाटववतां गोत्रिपवत्वचयोदि व्यतिरिक्तां तां काव्ये गुणालंकारमहिम्ना
नाटके चतुर्विधाभिनयमहिम्ना विभावैरेव कारणादिभिः कारणत्वादिपरिहारेण लौकिकविभावा
दिव्यापारवत्त्वादलौकिकविभावादिपदव्यपदेश्यैर्ममैवैते शत्रोरेवैते न तटस्थस्यैवैते न शत्रोरे
वैते न तटस्थस्यैवैते इति संबंधविशेषस्वीकारपरिहारनियमानवसायात्साधारण्येन प्रतीतैरभि
व्यक्तः सामाजिकानां हृदये वासनात्मतया चिरादवस्थितो रत्यादिः स्थायी प्रतीतिनीपतप्रमात्र
निष्ठोपि सर्वस्य धारणाकाव्यानाटकानुसंधानसामर्थ्यसंपन्ना लौकिकसर्वसाधारणविभा

५७

दिना नायकादौ विभिन्नत्व इत्यनेन विभावादिपरामर्शे प्रधानत्वाद्रसानुभवो न निर्विकल्पक इत्युक्तं
भवति ऐकविध्ये न च यो इत्युक्तौ लौकिकानंदमयस्यात्मस्य स्वयंवेदनसिद्धत्वान्न सविकल्प
कमयोग्युक्तं भवति उभयाभावरूपस्य योगिनाध्यात्मकत्वमपि एवं वक्तृकोत्तम तामेवावगमयति
न विरोधमावहति तथा चोक्तं पौलौकिको व्याप्तिजनः कारकस्य द्वेष्य कार्यं भूतस्य सविकल्पो
५१ प्यविकल्पः सरसः केनोपमीयतेति लोकवेदित्वा लौकिकः नत्रविदैत इत्यर्थैः लोकस्य सर्वे लो
काभ्यां उक्त लोकोत्तरसहृदयैकवेद्यत्वादलौकिकत्वविभावाशब्दव्यपदेश्यकारणसाध्य२
त्वात्कारकसिद्धः तैरभिव्यज्यतेन न्यायत इत्यकार्यं भूतस्य विभावादिविशेषणविशे२
ष्टत्वात्सविकल्पकः तथापि स्वसंवेद्यत्वादविकल्प इत्यप्रतिमोपमित्यर्थः ननु किं विभावा
दीनां व्यंजकत्वकल्पनया तिर्धेन सामान्यवाचिना रसपदेन विशेषवाचिना शृंगारादिपदेर
क२ न वा रसो भिधीयतामिति चेन्नैवं शृंगारत्वस्य तद्भयपद प्रयोगेपि काव्यार्थानुसंधानरूपतानो ५८
रसप्राद्भावाभावात प्रस्तुतांशा वादियद प्रयोगेर शृंगारादि पदाप्रयोगेपि रसाभिव्यक्तेः ५४
गतेन्वयव्यतिरेकयोर्विभावादिमात्रपर्यवसितत्वात्तस्यैव व्यंजकत्वपत्नः सरसानां भानसिरो

ति२

त्यानंदो विजातीयज्ञानतिरस्कृतसजातीयज्ञानसंतानेन धारावाहिनि सततिरूपमेव प्रका
शनेन प्रासंगेऽपि च न प्रकारसोऽपि नित्यः सिद्धात्मा नत्वात्मा काव्यार्थानुसंधानचतुरचेतसां
व्यंजकव्यापारसहकृतानां तःकरणवृत्तिनिरस्तावरणतया विगलितवेद्यांतरत्वेन स्वा
यमेव भासमानत्वेनैवं लौकिकसुखमिति कथं वा नालौकिकत्वं विभावादिजीवितावधिरिति
विभावादिसमवाय वृत्तिरित्यर्थः अनेन विशेषणद्वयेन रसस्य विभावादितिमिरकायेत्वर
मज्ञाप्यत्वं चोक्तं भवति कारकज्ञापककोटिबहिर्भूतविभावादिनिष्पाद्यत्वमस्यवि
रुद्धमिति चेन्न तस्यालौकिकत्वादेवविशेषगंधस्यापि स्फुरणात् मनत्याने ज्ञाप्यत्वानुप
योगेनो विभावादेः कुत्र हेतुत्वमिति चेन्न ब्रह्मणो वेदांतानामावरणभंजमनइव विभा
वादीनां रसस्य लौकिकप्रमाणानिश्चयत्वस्वयंप्रकाशात्माविगलितवेद्यांतरस्फुरणे वि२
शेषस्य वर्णस्थानेनेति व्याख्यायते नन्वानेपयोगाद्विभावादीनां हेतुतानिर्वाहः अ
तरां वेषां व्यंजकत्वं त्यज्यत्वं वरसस्याति सर्वमलौकिकमेव ज्ञातो न किंचिदसमंजसं २
आगंतुकचर्वणोपयोलोचैव भद्रः तोलटादिभिरुत्पादिमपक्षा उपेक्षिताः विभावार

५० निर्मलोकन्तत्वातेषु चेष्टितेषु संभवत्स्येव शान्तो नाम रसः न चास्य स्थायिनापरिग्र
हणं स्थायिव्यभिचारिमध्ये पाठादेव निर्वेदस्याभयरूपताद्वौ क्रमेते मुनेः रमिसं
धेस्ताप्यमानत्वात्तस्यापि व्यभिचारित्वेपि हि पुनश्चिन्तेमनेः संमतेनिर्वेदस्यानि
त्यमानत्वात् सुखोनष्टावपि स्थायिनः उद्देशे न पाठस्य तेनैव हृष्टो भावश्च संचारि
णां नित्यामंगलत्वनुदिष्टेन्यत्र प्रथमस्य निर्वेदस्योद्देशः अस्य च विभावो भवसंगुरत्वा
दिः भावनारोमांचलोचनैर्मीलनादिरनुभावः मतिस्मृतिधृत्यादयो व्यभिचारिणः
किंच जुगुप्साविस्मयसमाः स्थायिभाव इति लक्षणानुरोधात् शमश्चास्य स्थायी
भवतु केचित्तु साह स्थायिनमाहुः कोटलेनुत्साहो वा निर्वेदो वा समो वास्य स्थायी
तु वाच केचित् जुगुप्सास्थायिनमेवाहुः तदसंगतं सा नाशनिनियतस्थायित्वस्य नति
यमात् ननु सर्वेषां पारे परमरसमपरपत्ये न्योमि नपयध्यानेषु नागप्रबंधेषु कथमनुप
योग इति चेत् मैवं नहि वयं नागप्रबंधेष्वपि शांतस प्रत्याख्यादियामहे किं वर्णना
लकका व्यभेदेष्वेव अनेन एवाष्टौ नाट्यरसाः स्मृता इति काव्यप्रकाशकारः १ रामू०

निबद्धविभावादिमहिम्नालोकोत्तरभावकव्यापारेणवोपिहिस्थायीतद्वदानिमानंदात्मक
तयैवसमुल्लसतिउक्तंहिविलसतिस्तुवस्वरूपंविगलितवेद्यान्तरत्वमेवपुनः यदि नाम
तदिदमास्तेकस्यवावापिकुतोनरसः इति अयं भावः विगलितवेद्यान्तरत्वमानंदस्यस्व
रूपमित्यविवादं तत्कारणतायास्तिनवानवेति तत्रकथंविभावादिसामग्रीग्राह्तिचेत् ॥
कथमानंदस्यद्रुमविनरसरूपता अथयदिवेद्यान्तरविगलनस्यैनआनंदरूपतापर्यवसाने
तत्कथंशृंगारस्यापिरसरूपतासमर्थनंतस्यविषयलेभात्कथमेदेकत्वमध्यानेस्त्राद्युभीवा
मद्युक्तविध्यायाचविवाहृशृंगारमात्रअद्रीलोरपितस्यार्थसाविः स्यादितितद्रूतत्रव्यसने
स्याततस्माद्विभावादिमहिम्नावेद्यान्तरस्य [illegible] कणेनोनिरासेप्रायपारवरूपत्वद्वयस्य
नंदस्यापिदुर्भवस्यविषयलंभेससंयोगीकारेणवरसत्वस्यप्रसाधनीयत्वात्तयैवरीत्याकरुणा
दीनामपिरसत्वमकोमेनाप्युररीकरणीयंकिंचपा [illegible] करुणादौनानंदोऽन्यैः को
नपूर यैतेहि सामाजिकाकरुणारसप्रबंधश्रवणेनपानेतरमनोवेतकारत्वमहतेतमा
नंदमतत्वमस्मेत्यानंदात्मकप्रतिसंधानेकथंचनरपितत्रप्रवर्तेरिति यद्यपि
सर्वत्रनकृतसंभवः तथापिशमदमादिसंपन्नेषुनेत्यानेमित्तिककर्मानुष्ठाने

५१ स्मिकाविन्यासेन रसवत्सर्वत्रैव घटनमुद्भूता इदमेवाभिसंधायायरकाम स्वप्रकाशु
कारः रतेर्देवादिविषयाव्यभिचारितथांजितः भावः प्रोक्त इति अतो भिन्नं नैव
व रसा इति अपि तेषामिव स्नेहः विस्मयश्चानाहः विलासविस्तरक्षोभविक्षेपाख्या
स्तु रूपाः जायन्ते चेतसो धर्मा विभावादिसमाजतो विलासः कुसुमस्येव पाद-
5 पस्य च विस्तरतः चेतसो क्षोभे च क्षोभो धर्मो मतो यथा विलासमूलः शृंगारो वि-
रो विस्तरमूलकः संक्षोभोपाधिकौ रौद्रबीभत्सौ क्षोभमूलकः एवं न्यूलता
हास्यचित्रभयानकादयः क्रमात् शृंगारहास्ययोः रौद्रभीभत्सयोः बीभत्सके-
रुणयोर्भेदात् स्पष्टे भेदोपाधिकत्वतः रसो शृंगारविभत्सौ तथा वीरभयानकौ रौद्र-
द्भुतौ तथा हास्यकरुणौ वैरिणौ मिथः तत्र शृंगारवीररौद्राद्भुता नाम लौकिका नरा-
श्रयत्वे न परे तो लोकातिशयः अतएव शृंगारस्य म्लेच्छादिविषयत्वेनाभासत्व ५१

२२

भरतमुनिनातद्रसे कीर्तनं तु नाभ्याभिप्रायेण किं तु न सा वित्ति कल्लोकपात्रोप-
योगित्वेनाभिसंधिना ननु सर्वकारैः कंठतो नुयातस्यनिर्वेदस्यापि तो कस्य नभा
वेसा रसमिति चेत् सर्वेषां स्तु च हतांसर्वेषामेवा पस्वभावः पल्के न चिंत्यत्किंचित्सुच्चयंते
यथा वर्णादेरूपादेन कतेचिदुष्णानत्कंठतो निरूप्य यथा च्चघाव्द नसमगु
रुत्वादेरन्यच्चात् तस्माद्दास्ति नवमो रसः शंगतिः ननु पित्रादेः पुत्रादेः प्रीतेस्थायिकोव
त्सलो नाम रसः सकलजनसाक्षिकः मित्रादिष्वादेतास्थायिकः स्नेहोपिरसः सैकाना व
सेव्यगुरुदेवतादिगोचररत्यापस्यापि कोभक्तिनामरसस्थास्तित्रमिति चेत् उच्यते र
तिर्हि कामिनो विषया विभावादि समुल्लसिता शृंगाररस नामापद्यते सैव देवता
गुरुन्नपपुत्र मित्रविषया चेद्भावशब्दभागिनी भवति एवं व्यवस्थापितेनेवत्स
लत्वेत्स्यभक्तिनां रतेर्भावांतरभूतानामेव विषयभेदमात्राद्द्धदृष्टप्रदर्शनान्नरसत्व

५२ क्रम वृतेसहि विधः संक्षेपो वित्तनस्रा तत्रा घ्राम्रपालेनो ततः उवानो यत्र सांदि
ला नू सा ध्वसकीडितानो दिभिः उपचारान्निघेवं ते ससादि नृपैतीयै तं उहि आ
घात्रि विधः नवीनविरहमानानं तरजातमे दानविस्त्तानामिविधः मघी
पूर्वावाशुस्मापानं नस्र अत्वमेदातू तननवोनेरते लजाताध्वससं भूमेणादर
52 हानेतर माविप्रलंयमात तासत यास्तपामाना नंतस्मादिनिप्रयत्नेध्यामातोनुव
त्याच संभोगंगानो कामत्या त्वप्रतिपादितानासुप वारागांसं देनासं दिप्तः तदति
रिक्तेषु मध्यमाविष्टुसंभोगेषु प्रवासशापानंतरभाविनोऽस्तंतादिस्तथादि स्ततः तत्र
नवीनोपप्यापयोर्योन्नमित्ते नवोढ शिरस्त्राप्रछन्नगउल्लोस्तत्वमित्ति कस्सरत
त्वनमरारत्नायरुद्धघरपल्लातत्त्वमवाप्तिनादिशायितासंधानितोरुदू पासीता न
तनसंगतोर रघुपते जीतानस्याणुत्सवः विरहानंतरभाविपद्याविलंबमसमर्प किंचि ५२
त्कांतेकेलि गृहजनेस्मरव्यग्रनपासीता चक्रे किमपि चेष्टितं न्वं नस्मरव्यग्रतये

उक्तं हि शृंगार इति रतेरेकत्वेनानुरागस्यैवेत्यर्थः अत्र छगनेनापि वा योषितो वहसक्ति
श्च रसाभाससहिष्णामतः इति एवं नवानां रत्याद्येन वेश्यापिभावात्तत्र शृंगारस्य
स्थायिभावः रतिः रतिनिमित्तसंभोगविषयइच्छाविशेषः से च विभावादिः व्यंजितानीतां शृं
गार इत्युच्यते शृंगप्राधान्यं इयतीति शृंगारः तत्प्राधान्यं ध्वनिकारेणोक्तं शृंगार एव
मधुरः परप्रह्लादको रसः तन्मयं काव्यमाश्रित्य माधुर्यं प्रतितिष्ठतीति च एकारण ४९
प्राधान्यमभिसंहितमिति लोचनकारः स द्विविधः संभोगो विप्रलंभश्चेति तत्र संभो
गो रतिरहस्योचितः अनुकूलतेनिषेवेनेत्यादौ दर्शनस्पर्शनादि २
सस्संभोगोनुचितं इति सप्तावस्थाः उक्तं हि प्रेमाभिलाषो रागश्च स्नेहः प्रेमर
स्त तिरत्था शृंगारश्चेति संभोगः सप्तावस्थ प्रकीर्तितः विरते चेन दूसाकरे प्रेमादि २
र त्वरम्य गुणनिंलाप्याभिलाषकः रागस्तत्संगबुद्धिः स्यात् स्नेहस्तत्प्रवणक्रिया
तद्वियोगासहं प्रेमरतिस्तत्सहवर्तनं शृंगारस्तन्मयं क्रीडासंभोगः सप्तधा २

५३ तेरणाद्वैविध्यमुक्तं बाह्यमाभ्यंतरं चेति द्विविधं रत्नमुक्तं तत्राद्यं चंदनाश्लेषन
ये स्वेदं तत्र चलाटिकं द्वितीयं तु रतेस्तस्या ज्ञात्वा नाकरणं कंमते कर्णानि येतु को
टिवंचाविशेषाः अथ कतिचनकौतुकानि कृषानुरागं याति विभ्रमाणां पर्याद्रेनोः
कुचंभरेत्संजकं कुरंगो दृक्फ्रः अम्लादर्शितवाहूमल्लत्तु पमंतनोः स्पर्शसंत्योन्नरेवेः
53 मंदस्पंदितकुंडलालक भराभ्यामाचुंर्ये छुर्ये स्वरः किंचितकुंचितत्तीचवतामदृपदे
गोयंतसीतापतिं युगपद्ममयपार्श्वीपोक्ति तोकंडको द्वावुपरिसुंदेचेवसादृस
त तनोपततो करमलनत्ताम्भांकौकाहृदयंताकत्लयाति कमत्ता द्वौ कौतकेको
फल्लेड्रोः स्वेदांभोपनपक्छताल्कुचंभरागान्मुहुः संस्पृशनकुंलकोरपश्चिनापरा
गवि हितेनापेणचुंबनं हृक्षो श्लेषान्मुहुर्दहनं छलान्मतिमुहुः मोरंप्रस्तनाप्नपेकौतो
मिः कुसुमावाचापम करोड्गोवसंतवने कस्र रेणासकंतावकमनंग्रगर्भेपन्नो
रसीतलपंगोलातलपप्यनत्से केतीमुशीरदत्तकल्पितकायमानेधारागर ५३

त्यनेनं संसगो गंगा गांगेया पारणे अमावः उक्तः किमपीत्यनेन सह जपेमर मणी पाके
ल्लेसत्त्सानिमतिमना ह्रजातेते घोत्यतेमानानंतर जोपथासनव्याकोलुका
कल्पितवाग्रसेगनेरामेसमायंत्रोपावेसुखेपरमागता नतुजहोतत्सांति केसंगाते
सानांचेयमतांगताप्य चक्रात्तनचार्टवांचख्वेतानष्ठेषडवर्गाः पितकृतष्टाम्ले
यंनसावारतृ अत्र कोपत्कलिपयोपचोरसंकोचः प्रेमातिशायाचेसंभोगोपीतित
रेवंत्रिविधः संदेपसंभोगोवर्गितः अथविस्तृतः तत्रमध्यजो नामनवोनवोरमा
नानंतरजे न्यो न्याचंतरकालमावी पथाप्रोतिरन चुंबनाभितसरवषष्ठ नवे
हांतरा अपः कुमपरस्पराधेरसुधायानप्रसंगानम्भमाः प्रीतकृ[illegible]तलोचनाः
प्रतिमुहुः स्तामोतसीत्कारिणोः सीत्कारा च वधोः समस्त भेमावाः श्रृंगारत्तेलावमुः
अयं सर्वोपचारसंपन्नत्वात् विस्तृतः संभोगः अयमेव च वासानंतरं संभ्रमाणः प्रवासनो
भवतीति तथापीदमेवोदाहरणं ग्रायानंतर जत्वमात्र [illegible] वाः वान्मायनो येनसाद्ध धम्मापिप्रकारो

५८ स्फुटमस्यैव भेदः स हि अयोगकालाविरहमानप्रवासशापहेतुतया पंचविधः अयोगो
गमागमाभावः विरहो योगध्वंसः इतरे त्रयाणामेव भेदाः अत्र अयोगस्य द्विरतिर्दशावस्था वाते
समादुपचीयते काः पुनः खवस्थाः इ अञ्जनः संकल्पो जागरः कृशतारतिः ह्रीत्यागोन्मादसंमोहो
२८ मरणं च दशपूर्वक इक संगोक्रमादस्निरे हृसं यथा ले जागरगवशंवदां दरद्दृत्तो सेमलस्य
कुन्तीरामे पक्ष्मजनागतेविरूढलोमस्या कदा लावलिं कर्णे नसित चंपकं वा कुन्जदध्व आसस्य
54 दास्यामियं यातां यातविधायनीमधुकरश्रेणी किं कुञ्जं मतेमनः संगमस्वेदे कप्रवणा तायथा अ
नाद्रिये पमयरत्रसरिवनिकुञ्ज व सख्यमः नदप्रेव वनं व्रवीमि आलोकते प्रियसखि न तु नेत्रि
नोनिनिरामेकतानहृदयासखिसंप्रतीयं संकल्पो यथा केतु गहे आस्वयं परिरंभमहोत्सवः कदा
भविता अधररसपानं सोऽयममभवेत्कदानुरागमस्य जागरो यथा मदने न चिन्तसदने न संत
तो झितयाति यत्र पवने रिवाय ते श्वसिते रं ताध रमया स्पर्शो ऽणिमा किं मुजानको नयनयोरस्वं
मतः अत्र नयनरागे ऽण जागरो ऽस्याते यथा नाम मैवप्राकृतभावौ रवितेहंससंदेशे जां अ से २ ५८
वि

हेरघुपत्तिविरहेचेतिदाय णोपेजाणावत्तेयेस्स इतिचकुरुजेसुपइरुचत्ते येकें वत्यं
क्कोइट्टस्सं विरचित्तकुसुमोपाजेनेछजेनेसुनारत्तभंतरा ल्वेसत्तमासिदेवसेगजि
तेस्स जित्तसोरम्मोरमेस्स मोनभ सिपुभसितो सेयवत्तो उप्पमे चावे: पांड दुहुपे: क
मत्तकुवत्तपोस्स सुम स्सी दुरपे दीपे इपेसु वस्सुन छ दम धुरमेदो रुंयवाहाद्दुपेदे:
तिवीदेंहिंसपायेसुरदुपनमित्ति जेत्रयात्ताथवत्तमः संयामकामोयुवत्तिपरि जेनः
काममभप्पा जगामनवत्तरु किमसंचितो हमजमेमजमदकुंकमसंचित्तोगराजें
कुचमरजयनें कत्तावत्तोनांहिमपिपिरेपजमे पर्शेतराम: अनेकत्तावत्तोना
मित्तिवहुवचनेंपरासंनरापवपावापाशादेवहुत्तवबद्धजेपं एवंसंभोगेसयपंच
निरुपसंपतिविपत्तेभंवेरुपपितुकामस्तस्सवासणाइंदेवहुंतड्डदमाशंकतेननु
तिवेंगत्तानिदेस्सादिवहुतरभावसाधारणंनविप्रतेभस्सवाह रणात्कथंमेदइतिचे
नैवं पत्तोपत्तभस्सकात्तांतरभावसंभोगकांसावतः कात्तत्रयेपितदकोदा

हरमपि स्मेरेण मस्मृहसितं स्मानां संभेदं पाति वियोगानी प्रियसंगमस्पर्शं स्यादुत्ते भवेत्वे प्राग
न्याशो यो जो मरणांतस्यामंगलत्वाद्दूरं वेधानाञ्चसा द्वादशोऽनेपस्वात् यथा माशोकचूत॰
चालिकानवमल्लिकाज्वनो लोलपल्लवप्रभृति कामशस्त्राग्निकर्ण्यां आलिंगितुं रघुपतेय
तं वेते न्चकुसुमविसृष्टमप्युहितजीवनलानवुध्या एक देशस्थयोपि नो मेचप्रानेके गाचि॰
न्निमितेन विलंवमानेनापिकाया: संतापविरह इति कथ्यते अनेनापिकाविरहोत्कंठिते ति
गम्यते कलहांतरितोत्कंठिता विरहे रूपे रणमेवा त्वानुसंधेयं मानजो मानहेतुविरहात् द्विविधो
55 भवति मानहेतुविरहे नायकसंजोयकपितं अपराधकृतः कोपापनो मान उदाहृतः सच प्रण॰
यमानः स्यादीर्ष्यामानः इति द्विधा भवेत्प्रणयमानः स्यादन्योन्यशाति ले यनेरमणो न रमण्या
वाहृतं तत्र चाद्विधा भवेत् इतितरं मरणकृतं यथा कंदर्पोत्सवदर्शनाय भवतावेगात्समागम्य॰
नामिन्ना लोचवसोपसत्वदर्पितेय न नवेषे स्थिसोतापामुमुघोद्दिडवुषभेऽपर्वकृतापंलखापन्न्या
द्धि त्यतमु घातं स्मितमभ्यज्योत्स्नो चितं द्वयमं रमणो कृतं यथा कतैर्वः कमले हेरी ॥२॥
मम प्रियेवांद्यपल्लवयासंप्रतीतमुत्त्वामस्मितु नावधःसमुचितं यमिच्छावंद्य व्यथात् समुद्गं ॥

आणआणजु अलंलोहितजा अरायाकिंवातमंमम अरहणजात्तजा त्वाहितावाचिर

तारछेसुर अविहरचुं वनातांपहेएनकेंकिंवासचपडुम्हेवोठो आरा अजो आजातं

सोतानयनपुगलं लोहितं जागेरा ह्यांकं वातांम्रमदनेरुरुनेज्वाल जात्वामितायात

वा चितारछेसुरतलेविम्भेवे चुंवनाम्रभेदेविरकेरघुपतिमुखेवीठीकासा गयोगत अधय

वसादःकृशतायथाकिंपंचवाणशरवर्षण वासणपनंनेविपोगदहनज्वरसांतपेवा

रु नाभीसरत्तंचाचलमलमाजोमध्यस्यमलिमखिलामजयानगत्ती पथावासद्मर

लद्यरलनेनेकोशलीकामदयवानिजाविंचेमवाम्रमसानहसविवि दयापवासानतुलु

मचांद्धयोगिनोअरतेःप्रियवल्लुविश्लेषः पथापागोनवेमिकुररीमुररीकरोतिनासाक

लेप्रियमालतेकोविन्यस्पासाकरसरोजमुराजभागेध्यात्वाविंचिंतातिरामभवंतमेव ।।कोन्या

जोपयानवीनेसंजेवतिनेहरणनांविश्वंभसरंभवितारखविचंमत्ववलनांमहितांविहा

यत्वांरामगंतुंवरपाभुपैतिउन्मादोपथा आरादवेदयामलनमातंविंवरामत्वदपानवि

भ्रमेणमग्नरवेसुररेहविंवासाचुंवितुध्यावतिसार दीसंमोहोयथा रघुवरतनोसर्वपो

दुममवोनहरंमिसोहेलमिदुरुसतंमणांतीलंमोरं जाहिसाचिरं आतारघुवरतंवीशारंपीत्वामनो

५६ ऽऽधुनात्वं चेष्टु जयपगच्छ स्मितदा कालामविनो कथा प्राप्य विप्रलंभस्तु मेघपुंदेहादोद्द
रूपः ॥ विप्रलंभस्य शृंगारस्य अनुगम्या व्यभिचारिभावाः शृंगारतिलके परिगणिताः
शंकाश्रमालस्यमदजानि व्याधिश्चिंतास्मृतिधृतिः औत्सुक्यविस्मयौ वेगा निद्रोन्मादो मदस्तथा
विषादो जडता ब्रीडावहित्थास्वप्नलक्षिताः इति भावाः प्रयोक्तव्याः शृंगारे व्यभिचारिणः
इति एवं तावत्स प्रपंचं शृंगारं निरूप्याधुनानंतरोपेतं हास्यरसं निरूपयति शृंगारहास्ययोः कार्य
ल कारणभावः शृंगारेणैव केचित्तः हास्यो भवति शृंगाराल्लोकेऽपि रोमहर्षलसाविकृताकार
दर्शनात् कुब्जवामनविकृतांगविदूषकदर्पः पुरुषास्त्रियश्चालंबनविभावाः अस्मद्वा
56 लग्नवस्त्राभरणमपि विभावाश्च ओष्ठविवरणदशनदर्शननासाकपोलविकृतस्पंदनदृष्टाकुं
चनादयोनुभावाः व्यभिचारिणस्त्वश्रमअपलतानिद्रास्वप्नग्लानिस्तथैव च शंकासूया
वहित्थाश्च हास्यभावा भवंत्यमी अयं स्मितादिभेदषड्विधः उक्तं हि भारतीये स्मितमथ हसि राम
तं विहसितमुपहसितं चापहसितमतिहसितं द्वौ द्वौ भेदौ स्यातामुत्तममध्यमाधमाभावेषु ५६

गमुखं कुर्जेयदर्पिते ज्ञात्वा स्थिस्था विक्रियामं नर्त्तुं प्रिकिलतात्समभास्वरमुखो जगाह कंदस्व
यं पत्नी कोपे भवे त्मानो ज्ञात कां वांतरस्य हे यथा राज्ञानो वहु वस्त्र भम्रभ्रन्नपोरामस्तु वे
वे वे घसं प्रहेम्यस वेपथु: पुलकितो वेवर्ण्यं वान् वर्ते ते भनो वा स्तु यथा तथा स्मुरिवता ४
सोणं वन्नुनोय जातेमुग्धे तज्जे नु ष: प्रस्वेन च तु वो मा भर: श्रयव्यं हव: मानस्य शो नुपायाः
कति वेन कामा: सा देमि हिता-उक्ते हियते रहस्ये मानस्य शांत्युपा यान्त्वे ते मूमि त्वेख
नेत्रहृग ग्रामा षणं वा प्यत्या गम्ब्र रसा वदन्ने अ पय था व हृदविवस्यं वरांभमिं विधि हे इस
गण अं भण र वा हे मं व दराम्भो न्म हय अयं कुण इ जातसारे कोवा वहते वेवरों नवदने
स्मृमिं विलि खति सगद्गरे मरागि ते वाचं मुत्र ति राम: पादयत नं कस्मो ति जानु सविकोप: प्र
दे वासविप्रलमम्भ्वहृच: मतप्रवास जो मा अवि प्रवास जम्भ्वते तत्राघुसो द्वाह रणं प्रागु ते प्रोष र
तम ने को देह स्यम्मे वहुष चंदि तो पोपपयामल्व तनु वे त्वणोक्वो च ते जाता ति मेघ गायोम
मेवकोग निमे त्वयानादत तरा ग्रा तो कने के मित: ता वे व प्रथमं कथंचिदपि सा से तुं न ग्र

५७ पतिमुहुरतेत्यादि व्द्डुवेति अथ करुणरसप्रलापादेरनंतरं वीररसं लक्षयति उ-
त्साहः स्थायी ररसः कार्ये लोकोत्तरो महान् अलोकशाधारणेषु दुर्जयशत्रुजयादि-
षु सातिशयोद्यमः प्रयत्नः स उत्साहः स एवविभावादिभिः परिपुष्यमाणो वीररसो भवति अस्य चोत्त-
मप्रकृतिः रामादिः परमपुरुष आलंबनविभावः असंमोहाध्यवसायनयविनयबलपराक्रमशक्तिप्रता-
पप्रभावादय उद्दीपनविभावाः असंमोहाध्यवसायो नाम पुनःपुनरुक्त्वा निर्णयपूर्वकः कार्यनिश्चयः
57 नयः सामादिप्रयोगः विनयो जितेंद्रियत्वं बलं हस्त्यश्वरथपदातिसमवायो योगो मानसः पराक्रमः प्रभुमंत्रोत्सा-
हरूपा शक्तिः प्रतापः शत्रूणां दुःखकारित्वं प्रभावस्तेजः अधिक्षेपासहिष्णुत्वं गांभीर्यं दयः आदिशब्दा-
र्थः स्थैर्यधैर्यशौर्यौदार्यवैशारद्यादेः तेषुत्तरपंगवचनजने पयत्नजन्यतया त्रिविधामवद्दे अत्रोदाहरण
मुद्राह्यते रामस्य रोणकस्मुद्गशिलाजिपताड्ङ्गीपोडितारुद्रते वामन कुञ्जलोकाकुंचितस्य
भुजशीर्षगतं विशंतः कुर्वंति हासमुपकंठगजापां जनानां प्रथमं मे पुरं मृगारोपनिरूपितः तदनंत-
रं मधुरतरो विप्रलंभः ततो मधुरतरः करुणो निरूपणीयः अथ चांतरे प्रसंगात् शृंगाररसाच्च्यतया हासो र- रामः

मा नो स्मितहसिते श्रेष्ठानां मध्यानां विहसितोपहसिते च अधमानामपहसितं तथातिहसि
तं चेति विज्ञेयं ईषद्विकसितैर्गंडैः कटाक्षैः सौष्ठवान्वितैः अलक्षितद्विजं धीरमुत्तमानां स्मितं
भवेत् उत्फुल्लाननेत्रं तु गंडैर्विकसितैरथ किंचिल्लक्षितदंतं यद्धसितं तद्विधीयते २
एतद्रूपमुत्तमस्वभावानां आकुंचिताक्षिगंडं यत्सस्वरं मधुरं तथा कालागतं सास्य २
रागं तद्वै विहसितं भवेत् उत्फुल्लनासिकं यच्च जिह्मदृष्टिनिरीक्षणं आकुंचितांगशिरश्चोप
हसितं भवेत् एतद्रूपमध्यममध्यमभावानां अथापहसितं यत्तु सास्रुनेत्रं तथैव च उत्कंपि २
तांगशिरस्तच्चातिहसितं भवेत् एतद्रूपमधमस्वभावानां जो ह्यमनवाहु घ ह्नेनानुभा
वत्वं भय लयातिरिक्त सर्वे सात्विकाः कोऽप्यपि को रौद्रः व्यभिचारिणस्तु हर्षोत्पत्यस्तथाग्र २
वेउत्साहो मद एते च चापलमसूतो नाचैव रौद्रभावा भवंत्यमी यथा कुपत्कस्यांतकाल
नल विवृतमखोदग्रदंष्ट्राकरालत्वं गजि ह्मेगनव डुंस्फुरद्धरहनुं भ्रुकुटी भीमवक्त्र २
तं रोषोत्क घोत्क घापस्फट विकट द्रुशंसस्फु जेशुस्फुजितोग्नोड्डिडाको डामर घोषरु

५८ संभवति स्थितिर्वीर्यं चेयं प्रोपं रुत्साहः यथा क्रमेः प्रभवेज्ञावाकोऽस्त्र हे करै वीररसः समागमेन
पति भ्रपं त्रिविधः युद्धवीरो दानवीरो दयावीरश्चेति क्रमात् युध्यारे रत्ले के प्राणमभिन्नादि
दानवीरो यथा अंनलोने दुनो लोत्पले स्यादि दयावीरो यथा रम एव दयावीरो नायरः स्मर २
राग्यते कोकारुरमर द्व घः स्थापगयमपिग्रहः वायपति भट भी रुत्वादि संभव प्रत्नावाह्वीर २
सोनंतरं भयानक सूत्रं निरूपयति रौद्र संद दोनो द्भूतमन चर्यापांके नंभयं नदेव वरस्थायिभावं प्रपन्नं
50 स्याद्भयानकं यन्नाह्नक्रूर दर्शितजेनादिमिश्रणादे कारणतेमं व्याघ्रादि विभावनेकं कं
पकातरा द्विविलोकनाद्यनुभावनकं भयमेव भयानको रसः व्यभिचारिणस्तु संत्रासो म र
रणादे ग्लानिश्चैव भयानके यथा सास्फोटानुसमरे दुर्दानर रघुपतेः संवो ह्रयधीदामसा
नदिब्रुमारतं च लक्षः लोमात्विषश्च द्विषः गारंते गहनानि तेस सवसमरा हेति धात्री
धारांतत्रापि प्रविपंति दारुणा दृशो तत्रापि नाकू दरे अत्रापि भयानकं निरूपयानंतरं म दे ५८
तुं वीभत्सं निरूपयति स्यात् जुगुप्सैव बीभत्सो यथा मांसास्वादि दृष्टिजा ग्रस्परक्त मांसादि ग्लं २

निरूपितः अथ नाट्यसंगिकं यमस्मात्प्रकृतेर्मधुरत्नसं करुणं निरूपयतः इष्टजनाशादनिष्टप्र
प्त्यादिविभावावलः शिरोवदनताडनमहीविलुठनरोदनकैदैवोपलंभाद्यनुभावः सकलसांकि
कवान्निर्वेददैन्यालसोन्मादव्याधिपुनर्मोहश्रमग्लानिचिन्तामरणत्रासविषादजाड्यौत्सु
क्यसत्त्वात्याप्रसतिव्यभिचारिकः शोकस्थायिकः करुणः यथा मेरोमयपिविजयमणां रघुपते
राकरणपद्यार्दीमुखेवैरिक्षोणिभुजांविहायनगरीरण्ये केकशोच्यावतां दारानिर्भरगर्भिणीः श्रि
शुगणैर्यो हन्यमानत्रामाः कंदंतीवनमज्ञपंति करुणापूरकपोतानपि एवं कार्यमत्ते का
रुणनिरूपणानंतरं तत्कारणं रौद्ररसं निरूपयति अमुहृदर्शनाद्यालंबनकर्षविदेपावमान
वचनवाकपारुष्यादिहृद्दीमसत्वर्ष्योद्दीपनस्वेदनेत्ररक्तनभ्रुकुटीकपोलस्फुरणमुखरागश्च
वाक्यादिनयमोवेनीय्युभिनयः कार्यवर्णोनीयश्च व्यभिचारिणस्तु अमर्षप्रतिरोधस्वविर्तको
ग्रमतिश्चेतिः क्रोधस्थायिसंमोहः आवेगश्चोपर्णीनंगर्वो मदस्तथोग्रत्वं भावाः वीरेभवंत्यमी
अत्रभरतवाक्यं उत्साहाध्यवसायाद्विषादित्वसंमोहात् विविधादर्थविशेषाद्वीररसो नाम

विजितवान् दृतेराम चंद्रः यथा वामं मैव नारकेकं संवधे आरूढः कुरथं रजोंधित
दृशा रूतेन सं चोदिते रथे रासु विनयरे रघुगपते प्रक्रांते च च कंच्यते चापे हो
न गणो विपन्न विक्षिरवेते चापनित्य दृते परूत्तोल्क पिकोदर धो विषमे हृकुनितः पुरः
पंचता अत्र कुरथं मरूरथं अन्यत्र कुत्सितं यं आरूढ इति योजना कुरथं मित्यत्र को
59 र्नेसमासः कुः पापार्थे आजीवदर्थे इत्यादि सुरामप्रेषुकादीनां पापकुत्सितविशेषणे
वनित्यसमासस्योक्तत्वात् पापकुत्सेषु दर्शनोप्रकृतन्यातेननकदादेशः अथ च र
मं शांतरसं तिष्ठ पयति दुःखे द्वेषा यास संव यभावः प्रांतरसो मतः तस्य भव भंगुरत्वादयो
विभावाः पुण्याश्रमवाससुलकनयनानि नेमे धतापो नुभावाः संभावादयश्च स
कलसात्विकाः रसस्वरूपं सावेतर भेदं संप्रपंचनिष्पसंपूर्ति विभावादीनां लद
राष्ट्रीन्याहस्मृतेन वापि दृष्टेन येन भावो विभाव्यते स विभावो द्विधा लंबनोद्दीपने

च नविभाव: नासापिधानवैवर्ण्यवैमुख्यादिरनुभाव: अपस्मारो विषादश्च भयं रोगो मोहमदः

मरणं चेति विकृतेपा भावा वीभत्सस्य मताः सात्विकः देमी चेदृशी च रक्तमांसादिमिश्रितं भूमि

लोमोद्गमाणि मिलतानादिमिश्रं दृष्ट्वा दुर्गंधपादाविन्यः कौतुकिनः कवि करतिकरैर

मस्त्यामजानेनैः पं कौवा: पिशाचागत रसतरङ्गेस्थानं रौद्रविशेषः कुमोदः आलंबं

डा चलकुलगिलनादूरिन्नस्नायवं रक्तावेतालाहस्ततालानुविदं चनिमुदिताम्बुलेन नर्त्त

चर्यं चा: अथाद्भुते नरूपपतिविचित्रार्थदर्शनेऽद्भुतो रसः अत्र विचित्र वस्तु

निरीक्षणादिविभाव: कंपस्तंभस्वेदादिरनुभाव: आवेगो जडता मोहश्च संचारी वि

स्मय: स्थायी इति भावा निबोद्धव्याः रसतरङ्गे तेरसे यथा जन्म प्यारा दौर्तं दो द्विगुण

दृष्टमनुजोमत्रिभुवनस्य देवाः पुत्रः स्त्रामजे त्रसतनेरण कथासादरसोदस्य

लोकाममयोद्धृ बाहुः शचिवपयिजनामलं काष्ठस्तवंगमातां च हीरकंठस्तदपि

६९ वेत्स्यामि त्वयः फंकनिष्णादेचिंतनं श्रमः देवदेवस्य रम्याद्दृष्टोतः स्येयं च्छतिमे वेन्तपं
पंचो नामुद्दहरणांनि मध्यीसवीप चाराम स्तयजसलिलासेचनाद्याः श्रमेरं तस्मा
श्रव्यान्वितो ष प्रतिमहम भुनात्तक्या यातस्वगुर्दं पालापातैः सवौ नांगुरुरजनितद
होनजन्मप्रपासोसम ध्यानेन लब्धेत्वपितु वतस्सलो चेतसः स्येयमेति श्रुत्रसे चनाद्या
60 इत्यंतेन निर्वेदो निवद्धः ततो युनेसंतेनग्लानिः गुरुमित्रेनेन शंका स्ततोयपादे
श्रमः तुरुपेच्छतिः इतिस्तेपं जाश्रमप्रतिपतिः स्वादिष्टानिष्टागमो द्भवाः उत्सवाद्येप्रेस
त्तिया हर्षः स्नेहादिकारणं दूपंपयासमो त्थपरतांमम मंगणास्थंन योद्दुकामानवगंतु
कामाः दर्शनं वभ्रवुः क्षेणाद्यचैरज्ञः प्राप्तुः प्रसादं परमे सुरेन्द्राः सत्वमागाद्दैतो द्रुतादैनं
कार्यरपसंभवे व्यानेपराये चेद्दत्वमनुगनानजेनादिकान् आनमिषानमिगमा चिंता रा.म
शा न्यत्वता पक्षतद् रामको धाधिपतिनताने नोतो द्रष्टांकि चिद्दुलोकं संमानो नोजः मः ६०

रोमविञ्जिया आपुंखमग्गं कं दप्पणत्रो पत्तावलिरिव रामो संगआ तं गेहं रोमांचमव ॥ ६
८ः ॥ वधूजे सो झ्रुमः त्वेहरति घणमेस्रमादिमिः रागरोषम यादिस्रो वेपच्छ गोत्रकं पनं ६
यंपणासम्मरेकुपत्ता निलं च हित्ते वपवेपितो त्वेदकारणं चितां गोसु कामपिका चनपंत्र
पओपण्णासियो के विल्लं तामसोता विषादमद ॥ सौदेवं एवं त्वं विवणे ता पण्णादवतास
67 हितां को मे का पोलेपांडुरतणं एमेतु ह मणं सतं संता पारेषिकि तिमे दुत्तासमवत कंपा
मि कपोलेपांडुरत्वं रामेत्तवमनः सतं संप्रता रयसि किमिति मां ग्रस्मनेत्रो डुक्वं वा ह ६ ः २
खरोषप्रहर्षजं पंष्णाः तमो निगरणं त्रस मनः ग वा प्प कुलं दुवत्र ग्रलदत्तमुखं सातं
रामविद्ध षिपो पितुः मतं गङ्ग दमावित्वं वैश्वर्यं श्रमहादिजं पण्णा दाम दामाहरा ताप
मुच्यापापा सुखनिर्गताः ग्रमत्र मुहुर्मुहुः गमं मा यमौ वीर वाङ्व ग्रथ निर्वेद दीनां म्प मिवा
ऽिभावानां दर्शे ह ॥ २ एणं न्या हदुः खेषां तत्त्ववोधादेनिर्वेदो निष्फलत्वधीः ग्लानि